

יצחק ציטרין

חיים מרגלית-קלוורסקי,
גואל הקרקעות והשאלה
הערבית: אנטומיה של
יחסי יהודים-ערבים, בין
אוטופיה למציאות

חיים מרגלית-קלוורסקי, גואל הקרקעות והשאלה הערבית: אנטומיה של יחסי יהודים-ערבים, בין אוטופיה למציאות

מבוא

חיים מרגלית-קלוורסקי¹ כמעט נשכח מהתודעה הציבורית הישראלית והציונית, ואינו נחשב כדמות מופת הראויה להנצחת זכרה בשמות של רחובות, מבני ציבור או קתדרות לחקר תולדות ארץ-ישראל. גם מקומו בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב מצומצם למדי ביחס לפועלו האינטנסיבי במרחב הציבורי וביחס לריבוי ולחשיבות של התפקידים שמילא במוסדות הציוניים. אפשר לומר בלא הגזמה שפועלו המגוון הניע, ליווה והאיץ את ההתיישבות הלאומית ואת העשייה הפוליטית בארץ-ישראל במשך כארבעה עשורים בתקופת היישוב, מהעלייה הראשונה ועד סמוך להקמת המדינה. אישים כדוגמתו זכו להנצחה בתודעה המשותפת-הנרטיבית ולמקום של כבוד בפנתאון של האבות המייסדים, אולם חוץ ממושב מרגליות, הקרוי על שמו ומנציח את זכרו באזור הגליל, שבו פעל רבות, כמעט נשתכח קלוורסקי מן הלבבות.² יתרה מזו, הרומן ההיסטורי 'אחוזת דג'אני' מאת אלון חילו, שזכה לתפוצה נרחבת, ושאמור היה לקבל את פרס ספיר לספרות, גרם לקלוורסקי עוול, שכן דמותו שם, המשמשת כציר מרכזי בעלילה, היא בעלת תדמית אנושית ומוסרית ירודה, וזאת בלי ביסוס היסטורי ומתוך חירות ספרותית מוגזמת שנקט המחבר.³

בשער המאמר:
פגישת קלוורסקי
(יושב בשורה
השנייה מימין)
וקולונל קיש (יושב
בשורה השנייה
במרכז) עם שיח'ים
ערבים מעבר הירדן,
שנות העשרים של
המאה העשרים
(אוסף תולדות היישוב,
ארכיון התצלומים,
יד יצחק בן-צבן)

חזונו ופועלו של קלוורסקי מגלמים את המתח הקיים מאז ראשית הפעילות הציונית בארץ-ישראל בסוף המאה התשע עשרה, ועד ימינו בשתי סוגיות מרכזיות הכרוכות האחת ברעותה: גאולת העם והארץ והשאלה הערבית. קלוורסקי היה דגם ואב טיפוס בחתירתו, בכל שנות פעילותו, ליישב בין שתי הסוגיות הללו, ולפשר בין שתי העדות האתנו-פוליטיות החיות זו בצד זו בחלקת ארמת מריבה אחת.

במאמר זה אני מבקש לבדוק את מעגלי פעילותו של קלוורסקי על רקע הסלמת מעשי האיבה בין היישוב העברי לאוכלוסייה הערבית על ציר הזמן, משלהי המאה התשע עשרה עד שלהי שנות הארבעים של המאה העשרים, כדגם ליחסים בין שתי הקהילות האתנו-פוליטיות המצויות במאבק לאומי; אבחן את ההתפתחות שחלה בהשקפתו של קלוורסקי, מה ייחד אותה? אילו גורמים תרמו

1 שמו נכתב גם חיים מרגליות-קלוורסקי. אביו, ר' אשר מרגלית, כונה קלוורסקי מכיוון שמוצא משפחתו היה מקלווריה.

2 ראו: ע' עמית, 'חיים מרגלית קלוורסקי', ז' צחור (עורך), העלייה השנייה, ג: אישים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 303.
3 מושב מרגליות שוכן ממערב לקריית שמונה. ראו: א' יצחקי (עורך), מדרוך ישראל, ב: גליל עליון ומקורות הירדן, ירושלים 1978, עמ' 313.

3 א' חילו, אחוזת דג'אני, תל אביב 2008. הרומן אף תורגם לאנגלית, איטלקית, פורטוגלית והולנדית. שופט בית המשפט העליון אליקים רובינשטיין ביקר קשות את הסופר על תיאוריו של קלוורסקי וטען שיש בעיצוב דמותו משום פגיעה בכבוד האדם. ראו: א' רובינשטיין, 'חיים מרגליות קלוורסקי והשאלה הערבית', כיוונים חדשים, 24 (תשע"א), עמ' 195. החל במהדורה השישית של הספר בגרסתו העברית סיג המחבר את הקביעה שעלילתו מבוססת על מסמכים היסטוריים ונאמנה למציאות, אולם הנזק לדמותו של קלוורסקי נעשה.

לגיבושה? ואנסה לברר אם חזונו ופועלו למען דו-קיום פוליטי ותרבותי עם הערבים היה אוטופי או שהיה לו סיכוי להתממש.⁴

ביוגרפיה וקווים לאישיותו של קלוורסקי

חיים מרגלית-קלוורסקי (מרס 1868 – ינואר 1947) נולד בעיירה פשירולי בפלך סובאלק בפולין.⁵ הוא היה קשור בטבורו לרעיון התחייה הלאומית היהודית עוד לפני שהחל בנימין זאב הרצל בפעילותו

ח' מרגלית-קלוורסקי, משמר הירדן, ינואר 1925

(צילום: דוד גולדמן, ארכיון התצלומים של קק"ל)

הציונית. קלוורסקי היה פעיל בתנועת 'חובבי ציון', ובעת שירותו בצבא הצאר ארגן עם יוסף מוהליבר אגודת סטודנטים ציונית בשם 'עיתודת ישראל'.⁶ כאשר למד אגרונומיה באוניברסיטת מונפלייה שבצרפת ריכז סביבו קבוצת צעירים יהודים ויסד חבורה אשר מטרתה הייתה להחיות את העם ואת השפה בארץ-ישראל. הקבוצה השתייכה לאגודת 'בני משה' מייסודו של אחד העם. עם סיום לימודיו בשנת 1895 חזר לפולין ונשא לאישה את אסתר גליקשטיין, גם היא פעילה באגודת 'חובבי ציון' בסובאלק. בשנת 1896 עלה ארצה, התיישב ביפו ושימש כמזכיר אגודת 'בני משה' שם.⁷

בפעילותו של קלוורסקי בארץ-ישראל אפשר להבחין בחמש תקופות עיקריות: (א) 1896-1901 – תקופת פעילותו ביפו וכהונתו כמורה ב'מקווה ישראל' וכפקיד אגרונום מטעמו של הברון אדמונד דה רוטשילד. (ב) 1901-1905 – תקופת פעילותו בגליל התחתון המזרחי כמנהל מושבותיה של יק"א בגליל התחתון; בשנים אלה התגורר בנצרת, שהייתה אז יישוב ערבי. (ג) 1906-1920 – מנהל

מושבות יק"א בגליל העליון; בשנות פעילותו בגליל רכש אלפי דונמים להתיישבות יהודית. בשנת 1920 נבחר לוועד הלאומי הראשון. (ד) 1923-1928 – סגן מנהל חברת פיק"א בצפון, בשירות הברון

4 רובינשטיין (שם), עמ' 210-213. מתוך מאמרו של רובינשטיין עולה שהוא רואה בקלוורסקי, בזכות חזונו ופעילותו, מורה דרך להשגת הסכמי שלום עתידיים עם מדינות ערב.

5 'שביט', 'גולדשטיין וח' באר (עורכים), לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799-1948, תל אביב תשמ"ג, עמ' 326; דברי הספר על קלוורסקי: 'ביום א' בבוקר נפטר ח"מ קלוורסקי, בן 79, "נשיא הליגה להתקרבות ושיתוף יהודי ערבי" [...] למד אגרונומיה באוניברסיטת מונפלייה שבצרפת. עלה ארצה והוא אז בן 27' (ח"מ קלוורסקי איננו', על המשמר, 20 בינואר 1947, עמ' 4).

6 ע' זרטל, 'כובשים עם קשונים', דבר, 5 באוגוסט 1966, עמ' 17; ראו גם עדותה של ח' סימון: 'כל הזמן יהיו כאן מלחמות – חרמונה סימון על אביה חיים מרגליות קלוורסקי', ר' קולדוני-בקי, להתחיל מבראשית, תל אביב תשמ"ט, עמ' 164.

7 ריאיון עם בתו ח' סימון, 14 באפריל 1972, ראינה מ' שילה, האוניברסיטה העברית – המכון ליהדות ומנוח, המדור לתיעוד בעל-פה, ריאיון (90)24, עמ' 1-4. סימון תיארה בפירוט את קורות חייו של אביה. בין השאר המחישה את היותו ציוני אדוק בסיפור נישואיו: 'החתונה הייתה צריכה להיות בסובלקי. כבר הכל היה מוכן לחתונה, אז הוא טילגרף שהוא לא יכול לבוא כי יש ועידה ציונית, אז מוכרחים לסדר את החתונה בוורשה וכל הקבוצה באה לוורשה'. ראו עוד: עמית (לעיל, הערה 1), עמ' 303-307; הנ"ל, 'מקומו של חיים קלוורסקי ביישוב הגליל התחתון 1898-1905', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1981.

רוטשילד; בשנים אלה התגורר בחיפה, שהייתה אז עיר בעלת רוב אוכלוסייה ערבית. בשנות העשרים גם כיהן כמנהל הלשכה הערבית בסוכנות היהודית וקשר קשרים ענפים עם מנהיגים ערבים. (ה) מראשית שנות השלושים ועד מותו פעל לכד ובנחרצות במישור הציבורי והפוליטי וכפובליציסטיקה, העברית והערבית כאחד, כדי לכוון הבנה ושיתוף פעולה בין יהודים לערבים, כמגמה לקדם הידברות בין ההנהגה הלאומית-הציונית ובין ההנהגה הערבית המקומית והאזורית על כינון הסדר דו-לאומי.⁸ אישיותו של קלווריסקי הייתה רבת פנים וניגודים, שהתקיימו זה בצד זה, אולם להערכת התמה הלאומית-הציונית הייתה המסד האידאולוגי שהכתיב את שיקוליו ובסופו של עניין את תכלית פעולותיו. אביא דוגמאות אחדות מני רבות לדברים שכתבו בני תקופתו וחוקרים על הפן הלאומי-הציוני באישיותו. אליקים רובינשטיין אפיין אותו כציוני נחוש שהיה מחויב לגאולת העם והארץ עוד בטרם החל הרצל בפעילותו הציונית, כדברי שמואל סלוצקי, איש ס'גרה: 'איש ישר וחובב ציון נלהב, ואוהב ארצו ועמו [...] נוהג הוא להגיד: אם תהיה ארץ – יהיה עם, צריך להרבות אדמה לרשותנו, ולכבוש אותה, ליישב עליה יהודים [...] על-כן, כל מגמתי היא להטות את הנדיב ויועציו, להרבות בקניית אדמה'.⁹ עירית עמית הצטרפה להערכה זו, על בסיס זיכרונותיהם של בני התקופה שהיו עדים לפעילותו של קלווריסקי: 'בראשית המאה הוא שעשה את הגליל, הוא שעשה אותנו איכרים, ובשלו נישאר הגליל בגבולות ארץ ישראל'.¹⁰ שמואל דותן אפיין את קלווריסקי כ'איש מעשה וציוני מקסימליסט שחפץ בעלייתם של מיליוני יהודים לארץ ישראל ולסביבותיה', זאת בעוד חבריו לדעה שתמכו כמותו ברעיון הדו-לאומי, החזיקו בהשקפה מינימליסטית באשר למימוש הרעיון הציוני בארץ-ישראל.¹¹ תום שגב העריך את אישיותו של קלווריסקי כך: 'ציוני ואיש שלום, אידיאליסט וציניקן, הוא פיתח אמונה מיסטית כמעט בשחיתות הערבים וראה בה מפתח לשלום'.¹² שמעון שאמה, ההיסטוריון של בית אדמונד דה רוטשילד, ציטט את הערכותיהם של אוטו ורבורג, הנשיא השלישי של ההסתדרות הציונית,¹³ ואת רופין, ראש המשרד הארץ-ישראלי,¹⁴ כאשר לפעילותו של קלווריסקי: 'בעל השקפות ציוניות, גם אם מסוג בלתי אורתודוכסי עד מאוד'.¹⁵ רוטשילד, מעסיקו של קלווריסקי, אמר לו: 'אדון קלווריסקי, אני מכיר אותך יפה וכבר זמן רב דעותיך מוכרות לי. ההבדל בינך לביני הוא שאתה, אדוני, יהודי-לאומי, ואילו אני יהודי-יהודי [ההדגשה שלי]'.¹⁶

8 ע' עמית, 'חיים מרגלית קלווריסקי, יוצר ההתיישבות בגליל התחתון המזרחי', יהדות זמננו, 5 (תשמ"ט), עמ' 139-140 – עמית טענה שהמעבר לניהול מושבות יק"א בגליל העליון היה בעיני קלווריסקי, במשך שנים ארוכות, הורדה בדרגה. ראו עוד: הנ"ל, 'חיים מרגלית-קלווריסקי וההתיישבות בגליל', מ' נאור (עורך), אצבע הגליל, 1967-1900 (עידן, 16), ירושלים תשנ"ב, עמ' 31, 33; עמית (לעיל, הערה 1), עמ' 307; 'לפני עשרים שנה', הצופה, 27 באוקטובר 1940, עמ' 3; רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 196.

9 רובינשטיין (שם), עמ' 196-197.

10 עמית, יוצר ההתיישבות (לעיל, הערה 8), עמ' 139 והערה 6.

11 ש' דותן, המאבק על ארץ-ישראל, תל אביב תשמ"ב, עמ' 58, 60.

12 ת' שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בימי המנדט, ירושלים 1999, עמ' 227.

13 שביט, גולדשטיין ובאר (לעיל, הערה 5), עמ' 195.

14 שם, עמ' 461-462.

15 ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ-ישראל: מפעלם של אדמונד וג'יימס רוטשילד בארץ, תרגם מ' חצור, ירושלים תש"ם, עמ' 137.

16 שם, עמ' 325-326.

דמותו של קלווריסקי הייתה אמביוולנטית ומלאת סתירות, למשל בין הפעילות הציונית לגאולת קרקעות, תוך ניצולם של הפלחים, ובין חתירתו לדו־קיום יהודי-ערבי. מצד אחד היה בעל מנטליות מערבית מודרנית שאימץ מהתרבות הצרפתית, אשר אליה נחשף בעת לימודי האגרונומיה באוניברסיטת מונפלייה שבצרפת. מצד אחר נותר בעל נפש יהודית רוסית, רגיש ואוהב אדם.¹⁷ היו שתיארו אותו כבוהמיין ופנטזיונר, רברבן, עקשן ופזיז.¹⁸ לעומתם היו שטענו שהיה אדם פעלתן ועקבי בדעותיו, אופטימיסט מושבע, בעל אמונה עמוקה בדרכו, שהתאפיינה בסבלנות ובעקביות.¹⁹ היו שציינו אצל קלווריסקי קווי אופי ותכונות כגון כשרוני, בעל פרופסיה כאגרונום ומסודר מאוד כמנהל, אולם בעל אופי סוער ולעומתי שהביאו להסתכסך לא אחת עם האיכרים, מתיישבי הגליל, שאת מושבותיהם ניהל; כמו כן נטה שלא לקבל את מרות הממונים עליו מטעם יק"א ופיק"א.²⁰ תיאורו כאדם הגון בענייני מסחר, עם יהודים וערבים כאחד, מאפיין את דרכו ברכישות הקרקע מראשית פעולתו בארץ-ישראל.²¹ שאמה אפיין את קלווריסקי כציוני נלהב שהרחיב את היישוב, אולם ניסיונותיו הבלתי נלאים להגיע לפיוס לאומי-תרבותי עם הערבים העמידו אותו כדמות אופטימיסטית שאינה קשורה למציאות, מעין דון קישוט; הוא כונה ביישוב העברי: ציוני חובב ערבים.²²

בלטה באישיותו הנטייה להתגרות מלחמה ברבנים, שכן הוא אהב לראות את עצמו כאיש ספר מודרני, הפועל נגד אמונות מיושנות, ימי ביניים. לפיכך נכנס לעימות עם הרבנים בשנת השמיטה 1909-1910 והתנגד להנחיותיהם לקיים את השמיטה במושבות הגליל.²³ הוא אף ניסה לשכנע את רוטשילד לבטל את לימודי הדת בבתי הספר שבמושבות החסות שלו, ולהנהיג תכנית לימודים חילונית מודרנית. הברון דחה את הצעותיו בעניין.²⁴ למרות עמדותיו המשכילות, האנטי-קליריקליות כביכול, כאשר סבר שההתיישבות הציונית עלולה להיפגע מהנתק בינו לבין הרבנים, הוא לא היסס לפנות אל הרב אברהם יצחק הכהן קוק,²⁵ לכבדו בביקור בביתו ולהתייעץ אתו בעניינים שונים, גם אם הדבר נעשה רק למראית עין.²⁶

17 י' זלטנרייך, 'מפגשי תרבויות? מושבות הגליל התחתון בעיני פקידי יק"א ופיק"א', קתדרה, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 110.
 18 שגב (לעיל, הערה 12), עמ' 227, הערה 19; שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 165.
 19 מתוך דברי הספד שנכתבו עליו. ראו: א' כהן, 'אדם ודרכו', על המשמר, 17 בפברואר 1947, עמ' 2-3. כהן ציין שלמרות ריבוי הכישלונות בניסיונותיו לקרב בין יהודים לערבים, המשיך קלווריסקי ללא לאות בדרכו. וראו: י' דרור, 'הגרים הרוסיים בגליל בראשית המאה העשרים', קתדרה, 10 (תשרי תשל"ט), עמ' 52.
 20 ע' עמית, 'תכנית להקמת חבל יהודי אוטונומי בסנג'ק עכו, 1902-1905', קתדרה, 49 (תשרי תשמ"ט), עמ' 104, והערה 6; הנ"ל, קלווריסקי (לעיל, הערה 7), עמ' 306; שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 173; זלטנרייך (לעיל, הערה 17).
 21 א' יערי (עורך), זכרונות ארץ ישראל: מאה ועשרים פרקי זכרונות מחיי היישוב בארץ מהמאה השבע עשרה ועד ימינו, ב, רמת גן 1976, עמ' 807.
 22 שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 255.
 23 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 9-10 – סימון העידה בזיכרונותיה שאביה היה 'א-דתי והלך עם זה עד הסוף'; שאמה (שם), עמ' 164.
 24 שאמה (שם), עמ' 325-326.
 25 שביט, גולדשטיין ובאר (לעיל, הערה 5), עמ' 432-433. הרב קוק (1865-1935) עלה לארץ בשנת 1904 וכיהן כרבה של יפו, מרכז 'היישוב החדש'. בשנת השמיטה 1909-1910 התוודע לאיכרי המושבות והתיר להם לעבד את קרקעותיהם על יסוד הפתרון ההלכתי של היתר מכירה.
 26 דו"ח על מפגש בין קלווריסקי וקולונל קיש עם הרב קוק, 27 בנובמבר 1924, אצ"מ, S25/10441-18.

בדברי ההספד שנכתבו עם מותו הודגש: 'גם בשכבו על ערש דווי האמין בצוואתו הפוליטית למען שיתוף פעולה ביחסי יהודים-ערבים, והיה לסמל לשלום ולאחווה-עמים'.²⁷ מודעות האבל על מותו שפורסמו מטעם ה'ליגה להתקרבות ושיתוף פעולה יהודי-ערבי', שקלווריסקי היה מייסדה ונשיאה,²⁸ ו'אגודת איחוד' בראשותו של יהודה ליב מאגנס²⁹ – שתי אגודות שפעלו ל'דו-קיום' – שיקפו את ניסיונותיו הנמרצים להגיע לפשרה במחלוקת הלאומית בין היהודים לערבים על אדמת המריבה.

דומה שאפשר לסכם את אישיותו הרב גונית של קלווריסקי ואת הקווים המנוגדים בפעילותו הציבורית והפוליטית בדבריו של רוטשילד, ש'ראה בקלווריסקי בעל חלומות שאין לו תקנה, בדיוק מהסוג שבלעדיו אין היישוב יכול להתקיים – ואף לא ראוי שיתקיים'.³⁰

ח. מ. קלווריסקי אינו

ירושלים, יום א' – הבוקר מת כאן אחרי מחלה ממושכת חיים מרגנית קלווריסקי. בן 70, נשיא הליגה להתקרבות ושרי תוף יהודי ערבי.

ביומים האחרונים לפני מותו ביקר את יהודים וערבים רבים הנוזיה תצא ביום ב' (חיום) בשעה 12 בצוהריים. מכית' ההורים וואלאך, ש'ערי צדק'.

חיים מרגנית קלווריסקי

חיים מרגלית קלווריסקי נולד ב-25 במרס 1868, באחוזת אביו הקטנה ליד העיר ש'ירושלי שבסוף סובאלקי, פולין. אחרי ה'חרו' נשלח לנימטסה רוסיה. בצעירותו נתפש לחיבת ציון, בהיותו בן 19 התגונן לעלות ארצה. אך בגיהמספתה נתקן ממנו לקיים את צוואת האב (שמת אותה שנה) וללמוד משפטים או דפואה. כשפרה בין רצונו הוא רוצן האב המנוח הסכים קלווריס-קי ללמוד אגרונומיה – מקצוע שיוכל להועיל לו בארץ שאימתו. בינתיים הת' נזב לצבא הרוסי ובזמן חייל הקדיש את זמנו המנוי לתעמולה לרעיון ה'ר בת' ציון בעיריות השונות, ברכשו לר-עיון אנשים שתמכו את' סקום ניכר בתנועה העיונית. משמא את ש'ערי האקדמיה החקלאית הרוסית נעלים ב'ר, ניה, פנה לאוניברסיטת סונסקליה שב-צ'רפת ובשנת 1895 סיים את ח'ק לימודיו באגרונומיה. עוד אותה שנה עלה ארצה ורוא או בן 27.

ידיעה על פטירת קלווריסקי, על המשמר, 20 בינואר 1947

קלווריסקי גואל הקרקעות ומרחיב היישוב העברי

עיקר פעילותו ההתיישבותית של קלווריסקי קשורה בגליל ובחברת יק"א מייסודו של הברון מוריס דה הירש (1831-1896). מדיניותה של יק"א הייתה שהתיישבות צריכה להתנהל כמפעל כלכלי המהווה מקור הכנסה לחברה מיישבת.³¹ יק"א בחרה במושבה משמר הירדן כשדה ניסויים כדי לבדוק אם תוכל לבסס את שיטת עבודתה בארץ-ישראל.³² ראשית פעילותו של קלווריסקי כמנהל-אגרונום מטעם יק"א הייתה במשמר הירדן, והוא הצליח לשקמה מבחינה חקלאית-כלכלית באופן מרשים.³³ ההחלטה הסופית של יק"א לתמוך במפעל ההתיישבות בארץ התקבלה לאחר שרוטשילד העמיד לרשותה 15 מיליון פרנקים והתמנה לנשיא המועצה הפלשתינאית של יק"א. באמצעות מועצה זו המשיך לנתב למעשה את פעולותיה של יק"א בארץ. ההסכם עם רוטשילד העניק ליק"א בסיס כלכלי להנעת פעילותה ההתיישבותית בארץ-ישראל, ומזער את סיכונה במיזמים של רכישות קרקע

27 כהן (לעיל, הערה 19).
 28 מודעות אבל, אזכרות, 20 בינואר 1947, אצ"מ, KRU/18483.
 29 מודעות אבל, אזכרות, 20 בינואר 1947, אצ"מ, KRU/18484.
 30 שאמה (לעיל, הערה 15).
 31 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 7-6 – לדברי סימון אביה הזדהה עם שיטת יק"א ויישם אותה תוך ניהול מאבקים נגד איכרי הגליל. ראו עוד: א' ינקלביץ, 'דוד חיים, הפקיד ש'נעלם', והקמת חברת ההכשרה בסג'רה', קתורה, 98 (שבת תשס"א), עמ' 99, 102.
 32 ר' אהרנסון, 'שלבנים בהקמת מושבות העלייה הראשונה והתפתחותן', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 66; מ' שילה, 'המוסדות הציוניים וחברת יק"א – שיתוף פעולה ברכישת קרקע (1905-1914)', ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים תש"ן, עמ' 151-157.
 33 דו"ח של קלווריסקי ליק"א, 1900, אצ"מ, J15/6552.

ובהעלאת מתיישבים לעבר את הקרקע.³⁴ הארגון המשקי שאימצה יק"א היה מבוסס על דגם הניהול הצרפתי של הקולוניות בצפון אפריקה.³⁵

קלווריסקי היה הדמות המרכזית שניצחה על מלאכת רכישות הקרקעות והקמה וביסוס של המושבות בעבור יק"א. הוא היה האדם המתאים במקום המתאים, בזכות הכשרתו כאגרונום בשיטות צרפתיות ועל סמך הניסיון שצבר בארץ כאגרונום.

יק"א ריכזה את עבודתה בגליל על בסיס שיקולים מקצועיים-חקלאיים ומדיניים כאחד. הגליל היה ריק יחסית מאוכלוסייה ערבית, ומרבית קרקעותיו היו בידי אפנדים מעטים, שרובם לא היו תושבי הארץ, ושעיניהם היו נשואות להפיק רווח כלכלי מאדמותיהם, מה שהקל את רכישתן. בנסיבות אלה אפשר היה לרכוש שטחי קרקעות גדולים ורצופים באזור פריפריאלי בעלות נמוכה, והדבר עלה בקנה אחד עם המדיניות ההתיישבותית הכללית של יק"א כפי שיושמה במושבותיה באמריקה.³⁶

מבחינה מדינית נוח היה ליק"א לנהל את מגעיה עם השלטונות העות'מאניים שהיו ממונים על הגליל, כיוון שלא הציבו לה קשיים מרובים במה שנוגע לרכישות הקרקעות וליישוב יהודים עליהן, בניגוד למדיניות תקיפה של השלטונות המקומיים באזורים אחרים בארץ.³⁷ רובן המכריע של אדמות הגליל היו מוגדרות אדמות מירי, בבעלות המדינה. לפיכך שימש האזור את שלטונות האימפריה העות'מאנית במהלך המאה התשע עשרה לקליטתם של פליטים רבים מאזורים שבהם נחלה תבוסות מול מעצמות אירופה, ביניהם פליטים מאלג'יריה ופליטים צ'רקסים ובוסנים; לפליטים אלה בדרך כלל לא היה עניין בחקלאות, והם העדיפו למכור את הקרקעות שהעמידו השלטונות לרשותם. קלווריסקי רכש בשמה של יק"א שטחי קרקעות נרחבים בגליל התחתון המזרחי, בעיקר מהפליטים האלג'ירים שיושבו

34 שילה (לעיל, הערה 32), עמ' 158-161; י' ציטרין, 'הברון אדמונד דה-רוטשילד – חזון ומציאות' בפעילותו בארץ-ישראל, שאנן, ו (תשס"א), עמ' 235-238. רוטשילד השקיע בשמונה עשרה שנות פעילותו בארץ 1.6 מיליון ל"ט, בערך פי עשרים מהשקעותיהם של 'חובבי ציון', שהשקיעו בתקופה המקבילה 87,000 ל"ט. אין אנו יודעים בוודאות מדוע החליט רוטשילד להסיר את חסותו הישירה ממושבותיו ולהעבירן לניהולה של יק"א. אני משער שמספר גורמים שהיו כרוכים זה בזה הובילו להחלטתו, ביניהם מחלתו, הביקורת הקשה שנמתחה עליו בשל עבודת הפקידות וריבוי השקעותיו שלא הצליחו להביא את מושבות החסות לעצמאות כלכלית. ראו: יוני 1923 – אוגוסט 1924, אצ"מ, S25/10306; 1924-1925, אצ"מ, S25/10325. בתיקים אלו מצויים עשרות מכתבים שכתב קלווריסקי לברון רוטשילד (בצרפתית), ואשר בהם דיווח לו על הנעשה במושבותיו ובארץ-ישראל. ראו עוד: י' בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 39 והערה 80. בן-ארצי ציין שצעדיה הראשונים של יק"א בארץ היו כבר בשנת 1896 באזור יהודה, אולם היו אלו צעדים מהוססים ומוגבלים. רק בשנת 1897, עם תחילת פעילותה במשמר הירדן עם קלווריסקי כמנהל ואגרונום, התחייבה יק"א לעבודה בארץ. ראו: ינקלביץ (לעיל, הערה 31), עמ' 117; עמית, יוצר ההתיישבות (לעיל, הערה 8), עמ' 144.

35 ד"ר פנסלר, 'השפעות צרפתיות על ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ-ישראל (1870-1914)', קתדרה, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 64-65.

36 שילה (לעיל, הערה 32), עמ' 161-163; ד' גרוסמן, האוכלוסייה הערבית והמאחז היהודי: תפרות וצפיפות בארץ ישראל בשלהי התקופה העותמאנית ובתקופת המנדט הבריטי, ירושלים תשס"ד, עמ' 144, 225; בן-ארצי (לעיל, הערה 34), עמ' 40; עמית, ההתיישבות בגליל (לעיל, הערה 8), עמ' 30-31; עמית, יוצר ההתיישבות (לעיל, הערה 8), עמ' 137; ינקלביץ (לעיל, הערה 31), עמ' 103.

37 ר' אהרנסון, 'מדיניות הקרקע ומדיניות ההתיישבות של הברון רוטשילד', קרק (לעיל, הערה 32), עמ' 82; ח"מ קלוואריסקי, 'יחסים בין היהודים והערבים בעת המלחמה', שאיפתינו, יא (1932), עמ' 358-359; ציטרין (לעיל, הערה 34), עמ' 230-235; ש' ריימן, ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל, 1918-1948, ירושלים תשל"ט, עמ' 51 והערה 83; בן-ארצי (שם), עמ' 100, 292.

במקום. מנהיגם, האמיר עלי עבד אלקאדר, אף הבטיח להעביר את התושבים האלג'יריים ששהו במקום לסוריה, שבה היה לר כוש קרקעי רב, ולהותיר את הקרקעות ריקות מאוכלוסייה.³⁸ עם בואו של קלווריסקי לנהל את מושבות יק"א בגליל התחתון המזרחי הוא הבין שהבעיה המרכזית והדוחקת ביותר היא הוכחת החֶזְקָה על 50,000 הדונמים שרכשה יק"א בעת ההיא באזור. הוא פעל בהצלחה מרובה לגייס את עזרתם של פקידי השלטונות המקומיים למימוש הבעלות על הקרקעות, ובכך הבטיח את הבעלות על שטחים גדולים ורצופים לשם התיישבות יהודית חדשה בגליל התחתון המזרחי.³⁹

בעיה נוספת שעמדה לפני קלווריסקי כמנהל ההתיישבות של יק"א הייתה חוסר הכשרתם של המתיישבים היהודים לעבודות החקלאות. העלאתם על הקרקע בלא הכשרה בסיסית נדונה מראש לכישלון, שכן הם לא יכלו להביא את משקם לרווחיות. כדי לפתור את הבעיה גיבש קלווריסקי – אם כי לא הגה – את שיטת האריסות. סג'רה הפכה בידי לסדנה להכשרה חקלאית בשיטה זו. החכרת הקרקע למתיישבים כאריסים אפשרה להם תקופת חניכה עד השלב שבו הוכיחו את יכולתם לעבד ולנהל את משקם באופן רווחי. החוקרים חלוקים באשר להצלחת השיטה בהשגת יעדיה.⁴⁰ נראה שאחד הכשלים המרכזיים בשיטת האריסות היה שלאחר שהמתיישבים הוכיחו את עצמם כאריסים, הייתה בידי קלווריסקי הסמכות הבלעדית להחליט סופית מי מהם יהיה לאיכר עצמאי.⁴¹ כמו כן אין ספק ששיטת האריסות נתנה קדימות לאינטרסים של חברת יק"א על פני מימוש רצונם של המתיישבים להפוך לאיכרים עצמאיים, ואפשרה ליק"א לצמצם את הוצאותיה. עמית טענה ששיטת האריסות סייעה לקלווריסקי לפתור בעיות ברישום הקרקעות, שכאמור היה אחד העניינים המרכזיים שטיפל בהם עם בואו כמנהל יק"א לגליל.⁴²

בחמש שנות פעילותו כמנהל יק"א בגליל התחתון המזרחי רכש קלווריסקי סך הכול 80,000 דונמים. למעשה הוא ביסס את ההתיישבות היהודית באזור: הוא החליט על רכישות הקרקעות וביצע

38 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 11-12 – סימון ציינה את יחסי הידידות הטובים מאוד בין אביה לעבד אלקאדר, האמיר מאלג'יר, ומשפחתו; בניו של עבד אלקאדר מילאו תפקידים משמעותיים בתנועה הלאומית הערבית. ראו עוד: גרוסמן (לעיל, הערה 36), עמ' 68-72; מ' עבאסי, 'סמח': עלייתה ונפילתה של עירייה ערבית לחוף הכינרת', קתדרה, 153 (תשרי תשע"ה), עמ' 80-85.

39 אהרנסון (לעיל, הערה 32), עמ' 77-78; ח"מ קלווריסקי, 'היחסים בין היהודים והערבים לפני המלחמה', שאיפותינו, ב, ב (1931), עמ' 53 – קלווריסקי תיאר שם את אופי היחסים בין השלטונות העות'מאניים לתנועה הציונית במה שנוגע לרכישת קרקעות.

40 א' ינקלביץ, 'האריסות בסג'רה: דגם להתיישבות החקלאית היהודית בארץ ישראל בראשית המאה העשרים', קתדרה, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 80, 84-85, 89, 91-92, 100, 106; הנ"ל (לעיל, הערה 31), עמ' 120-121 – ינקלביץ טענה שהפקיד דוד חיים היה הוגה רעיון האריסות בסג'רה; בן-ארצי (לעיל, הערה 34), עמ' 224; זלטנרייך (לעיל, הערה 17), עמ' 110-111, 119 – זלטנרייך ציין את תרומתו של אמיל מאירסון לארגון המושבות; שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 154-159; מ' שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארצישראלי 1908-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 139; הנ"ל, 'התכניות להקמת חוות-הלימוד החקלאית הציונית הראשונה והביקורת עליהן', קתדרה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 186; הנ"ל, 'דגניה – דגם ראשון להתיישבות שיתופית על קרקע הלאום', קתדרה, 39 (ניסן תשמ"ו), עמ' 88; ל' דוכן-לנדוי, החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ-ישראל: 1897-1914, ירושלים תש"ם, עמ' 191, 229.

41 א' ביתן, תמורות יישוביות בגליל התחתון המזרחי, 1800-1978, ירושלים תשמ"ב, עמ' 84-85.

42 עמית, יוצר ההתיישבות (לעיל, הערה 8), עמ' 145.

**חקלאי יהודי
ופלאח ערבי בגליל
עובדים יחדיו
בגורן בזרייה לצורך
הפרדת הבר מהתבן**
(אוסף נפתלי אופנהיים,
ארכיון התצלומים,
יד יצחק בן-צבז)

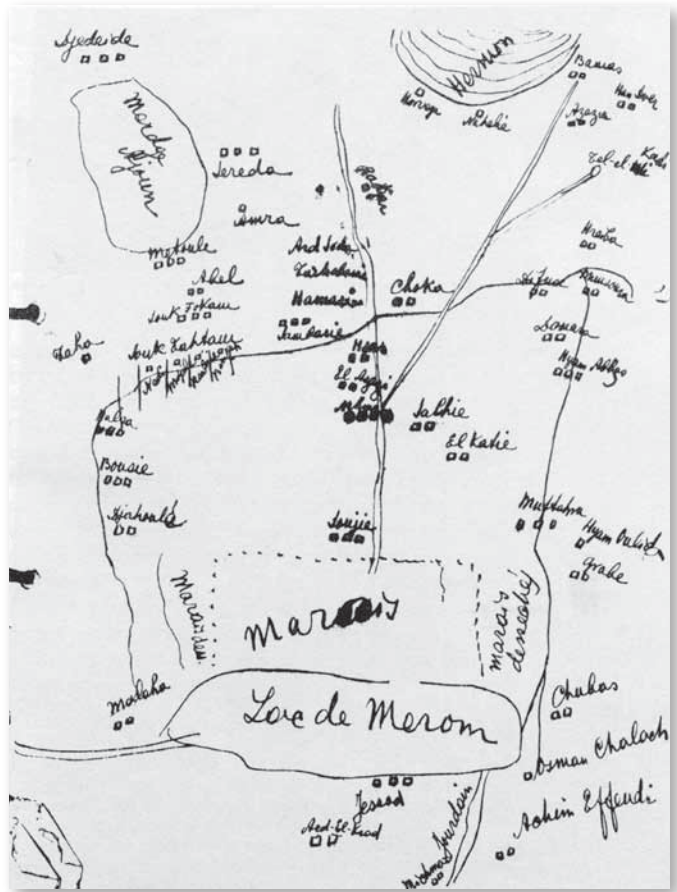
אותן, בשם יק"א; תכנן את היישובים ודאג ליישום בשיטת האריסות; קבע את התכנית המשקית; וכן קבע את נוהלי היחסים בין המתיישבים לפקידות. קלוורסקי אף הכתיב להנהלת יק"א בפריו תנאים הכרחיים לכיסוס היישובים ולרווחת המתיישבים, כמו הקמת בתי כנסת, מקוואות ושירותי בריאות – בניגוד לעמדת הנהלת יק"א, שחפצה לצמצם את הוצאותיה ולהטיל על כתפי המתיישבים את הקמתם ותחזוקתם של השירותים הציבוריים במושבות.⁴³ בכך יישם קלוורסקי הלכה למעשה את מדיניותה של יק"א ליצירת התיישבות חקלאית נרחבת ורצופה וגם את החזון הציוני, שדגל במימוש הלאומיות היהודית באמצעות שיבת העם לארצו ושינוי פירמידת התעסוקות שלו.

חזונו של קלוורסקי להתיישבות יהודית נרחבת בא לידי ביטוי גם בתכניתו להקמת חבל יהודי אוטונומי בסנג'ק (מחוז) עכו ולרכישת זיכיון החולה בגליל העליון. במאי 1902, בעת ששהה בווינה לצורכי ריפוי, נפגש עם הרצל, וזה התרשם עמוקות מעשייתו. באותה עת עלתה האפשרות שהאימפריה העות'מאנית תמכור שטחים נרחבים כדי לכסות את חובות הממלכה. הרצל ראה בכך הזדמנות לממש את רעיון הצ'רטר שהטיף לו, נסע באוגוסט לקושטא בניסיון לקדם את רכישות הקרקעות, והזמין את קלוורסקי להצטרף אליו למשא ומתן בקושטא כמומחה להתיישבות בארץ-ישראל. בסופו של עניין משכו השלטונות העות'מאניים את ידם מהרעיון למכור לנתינים זרים אדמות בארץ-ישראל, והמיזם גווע מעצמו.⁴⁴

43 שם, עמ' 138-139, 141-143, 149-152; בן-ארצי (לעיל, הערה 34), עמ' 38, 142, 151; רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 196; א' שטיין-אשכנזי, 'ראשיתה של רחובות תר"ן-תר"ס' (1890-1900), קתדרה, 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 156-157 – שטיין-אשכנזי טענה שקלוורסקי היה אחד המתנגדים לניהול המושבות כעסק מסחרי ולהתייחסות אל האיכרים ברוח זו; הוא הדגיש את הצורך לטפח חבר עובדים חקלאיים שמתוכם יקומו איכרים עובדי אדמה מיומנים, ולדאוג לתעסוקתם ולהכשרתם למשימה.

44 'פרשת הזכיון בימי התורכים – יק"א יכלה לרכוש אותו בסכום מצער [...] הנני זוכר, – המשיך קלוורסקי – שהמשא והמתן על דבר הקונצסיה התנהל בביתי, אז הייתי האדמיניסטרטור בגליל העליון [...] המלחמה פרצה בינתיים והמשא

תרומתו של קלוורסקי לכיסוס ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל בכלל ובגליל העליון בפרט ניכרה במיוחד בשנות מלחמת העולם הראשונה. יק"א, שהייתה חברה רשומה בארץ אויב, נאלצה להפסיק את פעילותה בארץ למשך המלחמה וחדשה אותה רק בשנת 1919.⁴⁵ היישובים בגליל העליון היו במצור ובמצוק, מפני שהנהגת היישוב לא הצליחה להושיט להם עזרה.⁴⁶ האיכרים עמדו לפני התמוטטות כלכלית והגיעו עד פת לחם, בעטיין של הגזרות הקשות שהטילו הטורקים, ביניהן החרמת בהמות, החרמת יבולים והחרמת מבנים, וכן עקב מכת ארבה ובצורת, ואין מושיע.⁴⁷ בעת מצוקה זו הושיע קלוורסקי את היישוב באזור. הוא גם פעל להעלאת אנשי קבוצת 'הרועים', שהשתייכו לאגודת 'השומר', על הקרקע באזור בטיחה – מטולה,⁴⁸ וסייע לחברי אגודת 'השומר' להקים את כפר גלעדי.⁴⁹ קלוורסקי עצמו התייחס לימים לפועלו למען הצלת היישוב בעת מלחמת העולם:

תרשים החולה והגליל בידי קלוורסקי

והמתן נפסק' (א' אלחנני, 'ה' קלוורסקי על זכיון ה"חולה", דואר היום, 25 בדצמבר 1935, עמ' 2). ראו עוד: ח' הראל, 'התנועה הציונית והיישוב בארץ-ישראל בשלהי העלייה הראשונה', אליאב (לעיל, הערה 32), עמ' 403-404; סימון (לעיל, הערה 6), עמ' 164; ע' עמית, 'אוטונומיה בגליל התחתון', עתמול, כא, 1 (תשנ"ו), עמ' 9-10 – עמית פירטה שם את המפגשים עם הרצל ואת הסיבות לכישלון המיזם; הנ"ל (לעיל, הערה 20), עמ' 103-104, 107; הנ"ל, קלוורסקי (לעיל, הערה 7), עמ' 305; הנ"ל, יוצר ההתיישבות (לעיל, הערה 8), עמ' 146-147; י' ציטרין, 'תולדות זיכיון החולה, פרק ביישובו של הגליל העליון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ז, עמ' 30-65 – ושם על התהוות זיכיון החולה ועל ראשית ההתעניינות הציונית בו; בשנת 1934 רכשה 'חברת הכשרת היישוב' את הזיכיון; הנ"ל, 'הבעלות על הקרקעות במשולש הגבולות הצפוני של ארץ-ישראל: מציאות, תעמולה ומאבק לאומי', קתורה, 137 (תשרי תשע"א), עמ' 88-89; שילה (לעיל, הערה 32), עמ' 162-163.

- 45 זלטנרייך (לעיל, הערה 17), עמ' 118.
- 46 להכתבויות על קשיי החיים בגליל העליון ראו: ועד התאחדות התושבים במושבות הגליל העליון, אדר ב' תרע"ט (1919), אצ"מ, A249/15a; מכתבים של י' חנקין על אודות המצב הביטחוני בצפון הארץ, ינואר 1920, אצ"מ L3/248; קלוורסקי (לעיל, הערה 37), עמ' 359-360 – שם תיאר את המצב הביטחוני היישובי הקשה בגליל בעת המלחמה.
- 47 יזכרון דברים מאת ועד התאחדות התושבים במושבות הגליל העליון (ראש פינה) אל מ' אושסקין, ה' בחשוון תר"ף (29 באוקטובר 1919), אצ"מ, A24/143.
- 48 נ' רוגל, "כצאן אשר אין לה רועה" – ניסיון הנפל של "הרועים" להיאחו בגליל העליון (אוקטובר 1916 – יולי 1917); קתורה, 39 (ניסן תשמ"ו), עמ' 102-104, 111-112; סימון (לעיל, הערה 6), עמ' 167, 169.
- 49 יערי (לעיל, הערה 21), עמ' 1047-1055, 1049-1050; סימון (שם), עמ' 168.

עם פרוץ מלחמת העולם הייתי בגליל העליון ומקום מושבי בראש פינה. הרגשתי שאחזתנו באזור דלה וכי נחוץ לחזק שמה את היישוב עליידי כוחות צעירים הבוטחים בעבודת עצמם. עם גמר המלחמה התרעמה האדמיניסטרציה הגבוהה על מעשה נועז זה. אבל לבסוף נוכחו כי לולא הרבתי בנקודות יישוב בגליל היה האחרון נקרע מארץ ישראל.⁵⁰

קלוורסקי ניצל את קשריו הטובים עם הקאמיקאם (מושל הנפה) של נצרת ושל טבריה והצליח לשווק את מלאי הדגנים של מושבות הגליל במחירים מופקעים, ובכך להבטיח את הישרדותן של המושבות:

עשרות רבות של פקידים ערביים ואופיצרים [קצינים] התייחסו אלינו במשך המלחמה בידדות. עניין שעזר לנו להתגבר על הקשיים והצרות [...] הנאמנות לממשלה והיחסים הטובים עם השכנים הערביים, שהייתה קר-מדיניות, הצילו את היישוב היהודי. על סמך נאמנותי לממשלה, שאושרה עליידי הקאמיקאם הערבי מצפת והמותצ'ירף [מושל המחוז] של עכו נחשבתי כאמין על ידי ג'אמל פחה מפקד המחנה הרביעי. עם גירוש יפו שלח לי ראש המטה של המחנה הרביעי 15,000 לירות תורכיות למען המגורשים, אותם מסרתי לדיזונגוף [ששימש בעת ההיא כראש הז'ועד להקלת המצב, שארגן סיוע ליישוב].⁵¹

קלוורסקי לא היסס ללוות מערכים עשירים מדמשק כספים בריבית קצוצה, כדי לאגור מזון, זרעים ונפט כמלאי חירום למושבות הגליל. מובן שארבע שנות המלחמה הגדילו במידה ניכרת את ההוצאות

של קלוורסקי, והנהלת יק"א, שלא אישרה מראש הוצאות אלו, ביקרה אותו קשות על כך.⁵²

במלחמת העולם התגלה קלוורסקי במלוא הדרו כציוני מובהק, ופעל בנחרצות לממש את החזון הציוני. הוא הקים על דעת עצמו את היישובים כפר גלעדי, תל חי, איילת השחר, מחניים המחדשת וחרמה, ובכך סייע למתיישבים מסוג חדש, צעירים חדורי חזון, לעלות על הקרקע ולבנות משקים שהיו שונים לחלוטין – מבחינה חברתית, משקית וכלכלית – מהמושבות הקיימות. בתום מלחמת העולם התברר שלמיקומם של יישובים אלו היה ערך אסטרטגי ראשון במעלה לתקיעת יתד ציונית בגליל העליון ובקביעת גבול הצפון.⁵³ יזמותו תרמו תרומה של ממש לפיתוחן ולהישרדותן של המושבות בגליל, ואף סייעו למגורשי יפו, במיוחד לנוכח חוסר האונים של הנהגת היישוב, שהייתה נתונה לגזרות ולפיקוח קפדני של השלטונות. קלוורסקי פעל בעצמאות ובנחישות, בלי רשות הממונים

50 תזכירים על פעולותיו של קלוורסקי בזמן מלחמת העולם (הראשונה), 1930, אצ"מ, S25/10668-2/3. תזכיריו מסכמים את פעילותו בעת מלחמת העולם ואת קשריו עם ערבים ועם פקידים עות'מאנים.

51 תזכיר על פעולות בעת מלחמת העולם (הראשונה), 1930, אצ"מ, S25/10668-4; סימון (לעיל, הערה 6), עמ' 167 – סימון סיפרה על יחסיו החבריים של אביה עם ג'מאל פאשא, אשר ביקר בביתם פעמים רבות.

52 סימון (שם), עמ' 168 – סימון סיפרה על מסעותיו הרבים של אביה בתקופת המלחמה לדמשק, למצרים ולפריז, כדי לארגן עזרה להצלת המושבות בגליל; שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 214, 218.

53 חוזים והתכתבויות בענייני המתיישבים של חברת יק"א באיילת השחר וביישובים נוספים, תיקי ח"מ קלוורסקי, 1885-1922, אצ"מ, J15/13152; קלוורסקי (לעיל, הערה 37), עמ' 359-360 – ושם על העזרה הרבה שהושיטו לו ערבים וברווים בעת המלחמה; נ' רוגל, 'השיבה לפינת הצפון', קתדרה, 21 (תשרי תשמ"ב), עמ' 136-138, 145-147; 22 (טבת תשמ"ב), עמ' 165, 172; ג' ביגר, 'סוגיות גיאוגרפיות ופוליטיות בתהליך קביעת גבול הצפון של ארץ-ישראל בתקופת המנדט', א' דגני (עורך), ארצות הגליל, א, חיפה, 1983, עמ' 427-442; עמית (לעיל, הערה 1), עמ' 306. שבחים על פעולותיו להצלת הגליל העליון בתקופת מלחמת העולם הראשונה נכתבו ברטרנספקטיבה בעיתונות הפועלית. ראו: צ' בן-יוסף, 'יק"א מגדילה השקעותיה', דבר לחקלאות, 31 בינואר 1968, עמ' 9; א' מילשטיין, 'עקרון איינהסגיה: בקרב תל-חי נקבע כי יהודים אינם נוטשים נקודת התיישבות', דבר, 28 בספטמבר 1979, עמ' 16 – זו כתבה נרחבת על פעילותו של קלוורסקי להעלאת אנשי 'השומר' להתיישבות באצבע הגליל בשנות מלחמת העולם הראשונה; ש' שבא, 'קולות מראשית המאה', שם, 11 בדצמבר 1981, עמ' 40.

עליו, והסתכן אישית למען מטרה לאומית-ציונית שהייתה בעלת ערך נעלה בעיניו; לבסוף נזפה בו הנהלת יק"א, והוא שילם לה מכיסו לאחר המלחמה.⁵⁴

גם האיכרים במושבות שניהל קלווריסקי מתחו עליו ביקורת. הביקורת נבעה בחלקה מאישיותו; אופיו הסוער והלעומתי ודרישתו לצמצם את היקף נחלותיהם הובילו לא אחת לסכסוך עמם. אולם עיקר הביקורת היה נעוץ בנטייתו של קלווריסקי לעודד את התיישבותם של גרים על האדמות שרכש, ביניהם גרים מהקווקז ומגאורגיה וגרים

אחות דוברובין, אחת החוות החקלאיות הראשונות שהוקמו בעמק החולה על ידי גרים מרוסיה (ספטמבר 2012)

מרקע סובותניקי, כמו משפחות קורקיין ודוברובין. הוא סבר כי הם אנשים חרוצים, מסתפקים במועט, ובעיקר חקלאים מיומנים, אשר יוכלו לבסס את החזקה על הקרקעות הרבות שרכש ולשמש דגם לאיכרות טובה יותר בעבור המתיישבים היהודים.⁵⁵ לעומת זאת המתיישבים היהודים היו לדעתו לא מיומנים, השתמשו בשיטות עיבוד מיושנות, ומתוך עצלות העסיקו פועלים ערבים רבים מדי, ולכן כשלו בניהול משקיהם וסיכנו בכך את עצם ההתיישבות היהודית.⁵⁶

בשנת 1920 עזב קלווריסקי את הגליל העליון והתיישב בחיפה. מאז ועד רכישת זיכיון החולה בשנת 1934, על ידי יהושע חנקין, בעבור 'חברת הכשרת היישוב', לא היה המשך לפעילותו ההתיישבותית, ואזור הגליל כולו היה נתון בקיפאון.⁵⁷ הנה כי כן קלווריסקי ראוי לתואר מניח המסד להתיישבות היהודית בגליל.

54 בדברי הספר עליו נאמר: 'פעל כנגד שיגרת הבירוקרטיה של פקידי יק"א ושיטותיה החסכניות' (כהן ולעיל, הערה 19), עמ' 3; בתו סיפרה כי 'בקניית אדמות דגניה וכינרת שילם על כך מחיר כבד. הוא התחייב על סכומי כסף שלא יכול לעמוד בהם ונענש עליידי פקידות יק"א. שנים רבות אחר-כך עוד היו מורידים סכומי כסף ממשכורתו' (סימון ולעיל, הערה 6, עמ' 164). ראו עוד: רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 200; שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 255. עמית הרבתה לציין במחקרה את עצמאותו של קלווריסקי ואת נחישותו להרחיב את היישוב היהודי, גם אם הדבר היה כרוך בעקיפת סמכות הממונים עליו באזור ובמטה יק"א בפריז. ראו: עמית (לעיל, הערה 20), עמ' 113-114; הנ"ל, יוצר ההתיישבות (לעיל, הערה 8), עמ' 147; הנ"ל (לעיל, הערה 44), עמ' 9; הנ"ל, קלווריסקי (לעיל, הערה 7), עמ' 305.

55 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 5-6; רובינשטיין (שם), עמ' 197-198; רדור (לעיל, הערה 19), עמ' 40, 52-59; זרטל (לעיל, הערה 6) – תיאור יישובם של גרים סובותניקים מרוסיה על אדמות כפר תבור ומנחמיה.

56 סימון (לעיל, הערה 6), עמ' 166-167 – לדברי סימון משקיהם של הגרים היו מצליחים ביותר ואילו הישגיהם המשקיים של איכרי המושבות היהודים היו עלובים. ראו עוד: שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 159.

57 'ציטרין, מגמות ותמורות בהתיישבות הגליל-העליון-המזרחי בשנות ה-20 וה-30', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1981, בעיקר עמ' 1-3, 17, 48-58.

**כפר ערבי סמוך
לאגם החולה,
שנות השלושים
של המאה העשרים**
(צילום: זולטן קלוגר,
ארכיון התצלומים של
קק"ל)

'שאלה נעלמה': קלוורסקי והשאלה הערבית

בפעילותו הענפה לרכישת קרקעות גילה קלוורסקי מודעות ורגישות רבה לאריסים הערבים מעבדי הקרקעות, שהיו שייכות בדרך כלל לאפנדים תאבי בצע, אשר כל מעיינם היה במכירת אדמותיהם לשם מימוש רווח כספי.⁵⁸ באישורה של יק"א נהג קלוורסקי להעניק לאריסים פיצוי כספי נוסף על התשלום ששולם לאפנדים, שהתחייבו להורידם מהשטח עם העברת הבעלות לרוכשים היהודים. נהוג לכנות גישה זו של קלוורסקי לפיצוי האריסים שיטת התשלום הכפול.⁵⁹ הוא אף המליץ לפני רופין, מנהל המשרד הארץ-ישראלי, ושכנע את פרדריק הרמן קיש, מנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית בירושלים, לנקוט שיטה זו כדי להפחית את המתח עם הערבים-האריסים מעבדי הקרקעות.⁶⁰

58 ציטרין, זיכיון החולה (לעיל, הערה 44), עמ' 30-32, 160-161 – ושם על הספקולציה בקרקעות ועל נישול הפלאחים על ידי האפנדים הערבים בעלי ההון; א"ל אבינרי, 'המאבק עם ממשלת המנדט על קרקעות-המדינה', קתורה, 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 113-114. על פי הנתונים שאסף קלוורסקי ועל פי המפקד של ממשלת המנדט משנת 1922, חלק ניכר מאדמות המדינה ניתן לאפנדים עשירים, תקיפים, בעלי ממון, שיח"ם ומוח'תארים, ואדמותיהם עוברו בידי אריסים ערבים. קרקעות אלו עמדו למכירה כדי להפיק מהן רווח.

59 קלוורסקי (לעיל, הערה 39), עמ' 53-54 – קלוורסקי תיאר שם כיצד הגיע להבנה שיש לטפל באריסים שישבו על הקרקעות שרכש בשיטת התשלום הכפול, בניגוד לקודמו בתפקיד, י' אוסוביצקי, אשר דרש מהאפנדים בעלי הקרקע להורידם בכוח מהשטח שנרכש, וכך יצר 'מצב שהיה קרוב להתקוממות'; והנהלת יק"א קיבלה את עמדתו. ראו עוד: רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 198, 200; ינקלביץ (לעיל, הערה 31), עמ' 110.

60 קיש אל צ' ון פריזלנדר, 27 ביולי 1925, אצ"מ, A114/2 [Van Vriesland] 1886-1939] היה ציוני יליד הולנד, חבר בוועד הצירים וגזבר הוועד הפועל הציוני בירושלים בשנים 1923-1925; רופין אל ה' כהן, 30 במאי 1928, אצ"מ, A107/951 – תיאור מדיניות התשלום הכפול ברכישת הקרקעות; י' קולת, 'התנועה הציונית והערבים', ש' אטינגר (עורך), הציונות והשאלה הערבית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 11.

כך היה למעשה התשלום הכפול למדיניות לא רשמית לרכישת קרקעות שנקטו כל הגורמים המיישבים הציוניים. יש לציין שקלווריסקי היה יכול לנהוג ברוחב יד ולפצות את האריסים הפלאחים מפני שיק"א נהגה בכבוד באוכלוסייה הערבית, במיוחד בפלאחים, והכירה בזכויותיהם, שנבעו בין היתר מהעובדה שחלקם ישבו דורות רבים על הקרקעות שמכרו האפנדים לחברה. לפיכך תמכה יק"א עד גבול מסוים במתן פיצוי לאריסים בשיטת התשלום הכפול. החברה גם המשיכה להעסיק חלק מהאריסים לאחר רכישת הקרקעות מהאפנדים; מובן שהדבר התפרש, ובצדק, כביטוי ליחס חיובי לערבים, אולם האדם פעלה כך גם משיקולים כלכליים – כוח האדם הערבי היה זול, מיומן ומנוסה יותר מהמתיישבים היהודים בעבודות החקלאות, והעסקתו התיישבה עם מדיניות החברה, שחתרה לרווחיות ולאחסכון בהוצאות.⁶¹

הברון רוטשילד
אוחז קושאן
(איור: יוסל ברנט, באדיבות
גלריה דן, תל-אביב)

קלווריסקי הבין כבר בראשית דרכו שבמתח שנוצר בין מימוש השאיפות הלאומיות היהודיות לבין היאחזותם של הערבים בנחלותיהם בארץ-ישראל יש פוטנציאל להתנגשות לאומית. סכסוכי קרקעות רבים נגרמו גם בגלל הקושאן, שטר הקניין, שזכויות הבעלות על השטח הוגדרו בו בדרך כלל באופן מעורפל מבחינה קרטוגרפית-טופוגרפית. מכיוון שעל פי החוק העות'מאני הייתה זכות הבכורה נתונה תמיד לצד המעבד את הקרקע, המשיכו הפלאחים להחזיק בבעלות על הקרקעות שמכרו האפנדים ליהודים. כדי לפתור את התסבוכת נאלצו להגיע להסדרי מפרוז (חלוקת קרקע לבעלים פרטיים) חדשים ולכפות אותם באמצעות שיח' מקומי תקיף או פקידים עות'מאניים. מובן שהפלאחים סברו שבהורדתם מהקרקע בכפייה נעשה להם עוול. מצב מורכב זה, שקלווריסקי חווה פעמים רבות, חידד אצלו את השאלה הערבית.⁶²

61 ברוד"ח של הופ-סימפסון יש התייחסות חיובית למדיניות הפיוס של יק"א כלפי האריסים הערבים שישבו על הקרקעות שרכשה החברה. ראו: J.H. Simpson, *Palestine: Report on Immigration, Land Settlement and Development*, London 1930, pp. 40-50 (Cmd 3686); ציטרין, זיכרון החולה (לעיל, הערה 44), עמ' 169-175, 228. סימפסון, ל' פרנץ' וארבעת הנציבים העליונים ששירתו בארץ-ישראל עד ראשית שנות השלושים תמכו ברכישת זכויות קרקעיים על ידי היהודים, מפני שהאפנדים התעניינו ברווח כספי ממכירת הקרקעות, ועל כן לא השקיעו בפיתוח אגררי של אדמותיהם לטובת הכלל, ויחסם אל אריסיהם היה גרוע.

62 קלווריסקי (לעיל, הערה 39), עמ' 53-55 – לדבריו מתוך עניין רכישת הקרקעות 'הכרתי בפעם הראשונה את הלאומיות הערבית'; שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 155.

אפשר להבחין בשני רבדים שבהם נחשף לשאלה הערבית: רובד שנבע כאמור מהתנסותו האישית כסוכן רכישת הקרקעות וכמנהל של מושבות יק"א ורובד ערכי-אידאולוגי, שנבע מעולם המושגים שעליו גדל והתחנך.

הצורך לנשל את התושבים הערבים מאדמותיהם כדי ליישב עליהן יהודים העיק מאור על קלוורסקי, שהיטיב להבין את הקשר ההדוק של הפלאחים לאדמותיהם. מההיבט הרגשי נבע קשר זה ממורשתם התרבותית, שייחסה את חזקתם על הקרקעות לשרשרת גנאלוגית ארוכה; קטיעת השרשרת פגעה בכבודם, שהושתת על דבקותם בנחלותיהם (Sense of place), דבקות שהייתה מרכיב מרכזי בחייהם ובוהותם האישית, החמולתית והלאומית. מההיבט הכלכלי היה הקשר של הפלאחים לקרקע מבוסס על העובדה שזה היה בעבורם אמצעי ייצור עיקרי, שסיפק את פרנסתם. קלוורסקי הבין שבמצב זה של מנשלים ומנושלים טמון פוטנציאל להתנגשות עם האוכלוסייה הערבית.⁶³

לימודי האגרונומיה באוניברסיטת מונפלייה שבצרפת חשפו את קלוורסקי לעולם ערכים ואידאות הומניים וליברליים. השתייכותו לזרם האידאולוגי של הציונות הרוחנית, מבית מדרשו של אחד העם, והתפקיד שמילא עם עלייתו ארצה כמזכיר אגודת 'בני משה', היו יסוד לתפיסתו את המציאות החברתית-הפוליטית בארץ, תפיסה שהובילה אותו למסקנה שיש להגיע להבנה עם הערבים.⁶⁴

קלוורסקי היה ידידו ושותפו לדעה של יצחק אפשטיין, הפדגוג, הבלשן והפובליציסט ואחד ממניחי היסוד לחינוך הלאומי-הציוני. דרכיהם הצטלבו פעמים אחדות: היכרותם הראשונה הייתה בגליל, ששם פעלו שניהם והתוודעו לשאלה הערבית; שניהם פעלו כמומחים לנושא הערבי במחלקה המדינית של התנועה הציונית; וכן שיתפו פעולה בהקמת תנועת 'ברית שלום' ואגודת 'קדמה' מזרחה, ודגלו במתווה הדו-לאומי כפתרון להתנגשות הלאומית בין היהודים לערבים.⁶⁵ קלוורסקי טען שאפשטיין כתב בהשראתו את מאמרו פורץ הדרך 'שאלה נעלמה', שבו זיהה את התפתחותה של התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית ואת התנגשותה עם התנועה הציונית.⁶⁶ אם כן קלוורסקי תרם תרומה נכבדה להעלאת הבעיה הערבית כמשנה סדורה ולהצפתה בקרב ההנהגה הציונית והציבור הציוני.⁶⁷

63 רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 197-199 – צוטטו שם דברי קלוורסקי משנת 1920 על היותו מנשל בתוקף תפקידו, ועל הבנתו את פוטנציאל ההתנגדות של המנושלים; שגב (לעיל, הערה 12), עמ' 98-99.

64 ד' שומסקי, בין פראג לירושלים: ציונות פראג ורעיון המדינה הדו-לאומית בארץ-ישראל, ירושלים תש"ע, עמ' 9-33; 'הלר, מ'ברית שלום' ל'איחוד': יהודה ליב מאגנס והמאבק למדינה דו-לאומית, ירושלים תשס"ד, עמ' 41-44. שומסקי והלר הדגישו את השפעתו של אחד העם ואת הקשר ההדוק בין חוויותיהם הליברליות הרב לאומיות של מייסדי אגודת 'ברית שלום' לבין הרעיון הדו-לאומי. בתו של קלוורסקי הדגישה את ההומניזם כמאפיין את אורח מחשבתו ופעולתו של אביה. ראו: ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 5.

65 אפשטיין היה פעיל באודסה באגודת 'חובבי ציון', ממניחי היסודות לחינוך העברי בארץ, עבר במחלקה המדינית של הסוכנות ונחשב כמומחה לנושא הערבי. ראו: ש' לוויין, 'יצחק אפשטיין', צחור (לעיל, הערה 1), עמ' 24-26; 'י' ציטרין, 'השתקפות יחסם של יהודי סלונקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות', שאנן, יח (תשע"ג), עמ' 103. לאחר שסיים את לימודיו באוניברסיטת לוזאן וקיבל תואר דוקטור לפילוסופיה ולספרות הוזמן אפשטיין לסלונקי כדי להשריש את הרעיון הציוני בקרב בני הנוער.

66 רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 194, 198-199; 'מעייני מי נעלמה השאלה?', דבר, 5 בינואר 1973, עמ' 47.

67 את העקרונות שניסח במאמרו 'שאלה נעלמה' השמיע אפשטיין כבר בשנת 1905, בוועידת 'עבריה', התארגנות להחייאת השפה העברית. המאמר 'שאלה נעלמה' פורסם בכתב-העת 'השלח' בשנת 1907. ראו: 'י' קניאל, 'שאלה נעלמה', הנ"ל

קלווריסקי הבין שהתמורות בעקבות מהפכת 'הטורקים הצעירים' (1908) עתידות לעודד את האוכלוסייה הערבית-הפלסטינית לדרוש זכויות לאומיות, ויולידו בהכרח התנגשויות בין יהודים לערבים.⁶⁸ ואכן משלהי מלחמת העולם הראשונה הלכו והחריפו ההתנגשויות בין שתי האוכלוסיות על רקע אי היציבות הביטחונית באזור הגליל, תמורות תכופות בהגדרה המשפטית של הבעלויות על הקרקעות והתעלמות מהאריסים מעבדי הקרקעות.⁶⁹ בשנת 1930 כתב קלווריסקי: 'התורכים הצעירים עוינים את התנועה הציונית, והיה עלינו לייצור שפה משותפת עם הלאומנים הערביים כדי לקדם את מטרותינו המשותפות'.⁷⁰

ערבים טובים:⁷¹ גיוס סוכני השפעה כשיטה לניהול הסכסוך היהודי-הפלסטיני

קלווריסקי שקד על פיתוח קשרים רבים ומסועפים עם מנהיגים ובעלי השפעה ערבים, מקומיים ואזוריים, על יסוד אמון אישי, ובה בעת ביסס את מעמדו כאיש של כבוד, בעל אמינות גבוהה, גם בעיני פשוטי העם והפלאחים.⁷² בארכיונו מצויים העתקי מכתבים רבים שבהם היה לו שיח ושיג עם מנהיגים ועם פשוטי עם ערבים על דו-קיום בעניינים מהותיים ובענייני זוטות כאחד.⁷³ מגעיו המסועפים והתכופים אפשרו לו להתעדכן ולדעת בזמן אמת את המתרחש בציבור הערבי לעדותיו ולפלגיו, בערים הערביות, בערים המעורבות ובאזורים הכפריים.⁷⁴ אמינותו ובקיאותו בנעשה במגזרים

- (עורך), העלייה השנייה, ב: מקורות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 350-354; א' הראבן, 'השאלה שאיננה נעלמה', מ' נאור (עורך), העלייה השנייה, 1903-1914 (עידן, 4), ירושלים תשמ"ה, עמ' 111-119.
- 68 סימון (לעיל, הערה 6), עמ' 170 – לדברי בתו 'הוא פחד ממלחמות. לפני מותו, כשהיה בן שמונים, אמר לי: חרמונה, כל הזמן יהיו כאן מלחמות. אני יודע'; קולת (לעיל, הערה 60), עמ' 11-12; שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 177.
- 69 ציטרין, הבעלות (לעיל, הערה 44), עמ' 89; שאמה (שם), עמ' 219-222.
- 70 תזכיר שכתב קלווריסקי על פעילותו בשנים 1914-1917, 1930, אצ"מ, S25/10668-2.
- 71 שאלתי כאן מונח שטבע המורחג הלל כהן ככינוי לערבים אשר בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל שיתפו פעולה עם הממסד שלה בהעברת מידע מודיעיני על המתרחש בקרבם ובתיווך למכירת קרקעות ליהודים – מעשים שעמדו בניגוד לאתוס הלאומי של הערבים הפלסטינים. בדומה לכך היה קלווריסקי מיוזמי הטיפוח של ערבים מתונים אשר היו מוכנים לשתף פעולה עם הממסד היישובי. ראו: ה' כהן, ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות, ירושלים תשס"ו.
- 72 סימון (לעיל, הערה 6), עמ' 168 – לדבריה בעת מלחמת העולם הראשונה קיים קלווריסקי מגעים רבים ורצופים עם מנהיגים ערבים בסוריה ובמצרים; עמית (לעיל, הערה 20), עמ' 111 – קלווריסקי נתן ערבויות אישיות לשיח"ם בדוויים והם סמכו על אמינותו; בן-אריצי (לעיל, הערה 34), עמ' 210-211 – קשריו הטובים של קלווריסקי עם הערבים, קשרים שסייעו לעתים קרובות לממש זכויות של יהודים ברכוש קרקעי.
- 73 עשרות מכתבים ערבית העוסקים בקשריו עם ערבים מכל מגזרי האוכלוסייה, 1922-1925, אצ"מ, S25/10407; עשרות מכתבים בענייני ערבים, ערבית ובצרפתית, רובם עוסקים בזוטות, כגון פניות לקבלת סיוע, התערבותו להשכין פשרה בענייני מסחר בין יהודים לערבים וכדומה, 1927-1929, אצ"מ, S25/11300; תיקי קלווריסקי מכילים עשרות כרטיסי ביקור של מכובדים ערבים, המעידים על קשרים רבים ורצופים עם ההנהגה הערבית המקומית והאזורית, אצ"מ, S25/10333-4/5/6/7/8/9.
- 74 על קשריו המסועפים עם מנהיגים ערבים ועם בעלי השפעה במגזר הערבי העירוני ראו: התכתבויות עם 160 אישים ערבים, מקומיים ואזוריים, ביניהם ראשי האגודות המוסלמיות בערים ירושלים, חיפה, עמאן, יפו, טבריה, ג'נין, עכו, בית שאן, רמלה ונצרת, 1922-1930, אצ"מ S25/10302-12/13/14/15/16/20/21. מגעיו של קלווריסקי עם מנהיגים אלה הם עדות לעבורת שטח רבת היקף שעשה בחתירה לכונן דיאלוג עם בעלי השפעה במחנה הערבי; התכתבויות עם

הערביים השונים חיזקו את מעמדו בקרב ההנהגה הערבית כנושא ונותן במגעים ובניסיונות לשתוף פעולה בין יהודים לערבים.⁷⁵

קלוורסקי השכיל להבין את התפיסות ואת אורח החיים המאפיינים את האוכלוסייה הערבית, והיה מודע ליחסים המורכבים והמתוחים בין העדות הערביות הנוצריות לאלו המוסלמיות וכיניהן ליישוב היהודי. בתזכירים ששלח להנהלה הציונית בשנת 1922 העריך כי השנאה בין הערבים הנוצרים למוסלמים עלתה לעתים קרובות על עיונותם של הערבים ליהודים.⁷⁶ הוא ניסה לבנות גשר ולהגיע להבנות עם נכבדים ומנהיגים ערבים רבים ככל האפשר, מכל העדות ומכל חלקי הארץ ומהאזור, תוך ניצול אינטרסים מנוגדים שלהם, במטרה לטפח יחסים תקינים עם המתונים שבהם וליצור מכנה משותף בין שאיפותיהם הלאומיות לשאיפות המקבילות של היהודים.⁷⁷ בזכות המוניטין שקנה לו בחוגים ערביים נרחבים בניסיונותיו להגיע להבנה גם עם הלאומנים שבהם – ונסיעותיו לשם כך לדמשק, שהייתה מרכז הלאומנים הערבים – הזמינו אותו האמיר פיצל ונשיאות הקונגרס הכול-סורי בקיץ 1919, בעיצומו של המשבר המדיני-הביטחוני באצבע הגליל, להציע הצעה להסדרת ענייני ארץ-ישראל. לבסוף דחו פיצל והלאומנים הערבים את הצעותיו, אך קלוורסקי הצליח לקיים שיח ושיג עם מנהיגים ומכובדים ערבים רבים בסוגיות שגרמו למתח בין יהודים לערבים; הוא ניהל מגעים עם ז'יד, אחיו של פיצל, עם מושל דמשק וסגנו, עם האמיר מחמוד פאור, שהיה מפקד הכוחות הערביים הלאומניים שלחמו בצרפתים, ועם מנהיגים נוספים של התנועה הלאומית הערבית.⁷⁸

כבר בשלהי מלחמת העולם הראשונה ניסה קלוורסקי לשכנע את ראשי ההנהגה הציונית נחום סוקולוב וחיים ויצמן לאמץ מדיניות של שיתוף פעולה עם מנהיגות ערבית מתונה, למשל עם אישים כמו מוסא כאזם אלחוסני וראשי האגודות המוסלמיות בחיפה, כנגד הלאומנים הערבים שפעלו מסוריה, ולנקוט צעדים בוני אמון כלפי המחנה הלאומי הערבי המתון.⁷⁹ בשנת 1920, עם סיום תפקידו בגליל, עבר קלוורסקי לחיפה ועזר לחסן ביי שוכרי להקים מפלגה מוסלמית לאומית, אשר אמורה הייתה לטפח הבנה עם התנועה הציונית ולהיות תריס בפני הלאומנים הערבים הקיצונים.⁸⁰

עשרים אחד עורכי דין וסוחרים ערבים מחיפה, 1923, אצ"מ S25/10296; מגעים עם מנהיגים ערבים מאזורים כפריים, 1924, אצ"מ S25/10297.

75 דו"ח של קלוורסקי לח' ארלוזורוב, 23 בנובמבר 1932, אצ"מ J105/1/2 – סיכומי מגעים ופגישות שניהל בכירות עם מנהיגים ערבים בניסיון לקדם שיתוף פעולה בין יהודים לערבים.

76 קלוורסקי להנהלה הציונית, אפריל-מאי 1922, אצ"מ, S25/10295-16/17/18/22/23/25 – סקירת היחסים הבין-עדתיים בקרב הערבים על בסיס איסוף נתונים מאזורים אחרים: ג'נין, שכם, יפו, ירושלים, חברון וחיפה.

77 א' רובינשטיין, 'קווים לתולדות העמדות הציוניות בסכסוך היהודי-ערבי עד שנת 1936', אטינגר (לעיל, הערה 60), עמ' 47-48; שאמה (לעיל, הערה 14), עמ' 167.

78 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 16-17; ח"מ קלוורסקי איננו (לעיל, הערה 5); נ' רוגל, 'טעותו של קלוורסקי: לבירור הכרונולוגיה של אחרית מגעי הציונים עם פיצל בדמשק', קתדרה, 26 (טבת תשמ"ג), עמ' 177-185.

79 תזכיר מקלוורסקי לסוקולוב, 20 בנובמבר 1922, אצ"מ, S25/10295-2; שגב (לעיל, הערה 12), עמ' 98-99. מוסא כאזם אלחוסני כיהן בשנים 1918-1920 כראש עיריית ירושלים. לאחר שפוטר ממשרתו על ידי הבריטים כיהן בשנים 1920-1934 כנשיא הוועד הפועל הערבי הפלסטיני.

80 חסן שוכרי תמך בפעילות היהודית והציונית בארץ. הוא כיהן כראש עיריית חיפה בשנים 1914-1920, ונאלץ להתפטר בלחץ לאומנים ערבים שהתנגדו לקו הפרו-ציוני שנקט. היה פעיל בתנועת 'אלג'מיעיה אלסלאמיה אלנטניה', שתמכה

במקביל הוא התמנה כחבר במועצה הממשלתית לענייני ערבים,⁸¹ והפציר בנציב העליון הרברט סמואל לנהל מדיניות התומכת בהנהגה הערבית המתונה המוכנה לדיאלוג בונה עם היהודים.⁸² קשריו עם ערבים אפשרו לו להתעדכן בשיחות שניהלה משלחת ערבים לאומנים עם משלחות שבאו לדיוני חבר הלאומים במנדט על ארץ-ישראל שהתקיימו בז'נווה בשנת 1922, ואף להיות מעורב בדברים מאחורי הקלעים. קלוורסקי ניסה לטרפד את מאמצי הלאומנים הערבים למנוע את מתן המנדט על ארץ-ישראל לבריטניה, בשל התנגדותם הגורפת לעלייה יהודית ולהענקת עדיפות לציונים בפיתוח הארץ, שני אמצעים למימוש תכלית המנדט – הקמת בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל – שהתגבשו בדיונים שנערכו לקראת כינוס חבר הלאומים, ושבאו לידי ביטוי בנוסח הסופי של כתב המנדט.⁸³

קלוורסקי נחשב בזמנו למומחה לענייני הערבים בתנועה הציונית וייעץ למנהיגיה במשך כשלושה עשורים. בתקופה הראשונה לפעולתו נהנה מתמיכתו של ד"ר דייוויד אידר,⁸⁴ חבר ההנהלה הציונית, שביקר בארץ בשנת 1918 כחבר בוועד הצירים, ושסבר שקלוורסקי הוא 'האדם המתאים במקום המתאים' לייצג את האינטרסים של התנועה בדיאלוג עם הערבים.

קיש,⁸⁵ שניהל את המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית מראשית שנות העשרים במשך כעשור, ראה בקלוורסקי מומחה, כמעט בעל מונופולין בלעדי, בענייני הערבים, ומינה אותו בשנת 1923 לראש המדור לענייני ערבים בהנהלה הציונית, תפקיד שכהן בו כתרסר שנים.⁸⁶ קלוורסקי ליווה את קיש בפגישותיו עם מנהיגים ערבים מקומיים ואזוריים⁸⁷ במצרים, בסוריה ובעבר הירדן,⁸⁸ למשל עם המשפחה ההאשמית בעבר הירדן, האמיר עבדאללה ואביו השריף חוסין, בניסיונות ליצור בסיס לשיתוף פעולה

במנדט ולא התנגדה לתנועה הציונית. ראו: ת' גורן, 'פשר' השיטה האידיאלית: חסן ביי שוכרי והיהודים בתקופת המנדט', זמנים, 82 (2003), עמ' 16-29; שביט, גולדשטיין ובאר (לעיל, הערה 5), עמ' 478.

81 עמית (לעיל, הערה 1), עמ' 307.

82 תזכיר מקלוורסקי לנציב העליון, 25 באוגוסט, 1922, אצ"מ, S25/10295-10. קלוורסקי שלח את התזכיר משכם כאשר ניהל שם מגעים עם מנהיגים ערבים.

83 לידי קלוורסקי הגיעו עשרות העתקי מברקים של משלחת לאומנים ערבים לז'נווה על דיונים במתן המנדט על ארץ-ישראל מטעם חבר הלאומים לבריטניה, 1922, אצ"מ, S25/10301. נוסח המנדט הובא לדיון בוועידת סן רמו ב-24 באפריל 1920, ותנאיו סוכמו בהסכם סוורס (Sèvres) ב-10 באוגוסט 1920. כתב המנדט אושר פה אחד ב-24 ביולי 1922 על ידי חמישים ואחת המדינות שהיו חברות במועצת חבר הלאומים, וקיבל תוקף מעשי ב-29 בספטמבר 1923. העדיפות המובהקת שניתנה בכתב המנדט לאינטרסים הציוניים באה לידי ביטוי במבוא, שהוא הצהרת בלפור, ובסעיפים 4, 6, 11.

84 על אידר ראו: שביט, גולדשטיין ובאר (לעיל, הערה 5), עמ' 38.

85 על קיש ראו: שם, עמ' 437.

86 הלשכה הראשית של 'קרן קיימת' אל קלוורסקי, 17 באוגוסט 1924, אצ"מ, S25/10441-6; נ' בנטוויץ' ומ' קיש, בריגדיר קיש חייל וציוני, תרגמו ע' לוטם וא' רובינשטיין, תל אביב תשל"ח, עמ' 23-24; רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 200-203; הנ"ל, 'הטיפול בשאלה הערבית בשנות העשרים והשלושים: היבטים מוסדיים', הציונות, יב (תשמ"ז), עמ' 210 – רובינשטיין טען שקלוורסקי נחשב למומחה לענייני ערבים בהנהלה הציונית.

87 סיכום מפגש בין קיש וקלוורסקי ברמלה לבין מנהיגות ערבית בעלת שיעור קומה ארצי, בניסיון לגבש הסכמות לשיתוף פעולה עם הציונים כנגד הלאומנים הערבים הקיצונים, 15 בפברואר 1922, אצ"מ, S25/10302-3; ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 21 – סימון העידה שאביה היה הראשון שגיבש את המחלקה לענייני ערבים של ההנהלה הציונית.

88 בנטוויץ' וקיש (לעיל, הערה 86), עמ' 22 – תיעוד קיומם של המפגשים עם מנהיגים ערבים אזוריים על בסיס רישומים ביומנו של קיש.

עם התנועה הציונית.⁸⁹ קלוורסקי יזם במסגרת תפקידו הצעות להסדר עם הערכים המתונים, ביניהם ראשי האגודות המוסלמיות בחיפה, והעביר את תזכירו לוויצמן, נשיא ההנהלה הציונית, ולסוקולוב, שכהן כיושב ראש של הקונגרסים הציוניים, כדי שיעלו את הדיון בשאלה הערבית לדרגת חשיבות גבוהה על סדר היום של התנועה. השקפותיו ורעיונותיו בעניין דו-קיום עם הערכים בודדו אותו והקימו עליו מתנגדים רבים בהנהגה הציונית ובציבור הרחב ביישוב היהודי בארץ.⁹⁰ בראשית 1928 פיטר קיש את קלוורסקי מתפקיד מנהל המחלקה הערבית בהנהלה הציונית, בעיקר בשל שיטת פעולתו, שהתבססה על מתן שלמונים למנהיגים ולבעלי השפעה שנחשבו בעיניו כמתונים. השלמונים המרוכזים שהועברו לערכים, חלקם בלי הסכמה מפורשת מהממונים עליו, הרגילו אותם לבוא אל ההנהלה הציונית בדרישות כספיות חוזרות ונשנות, בלא תמורה של ממש מצדם, והולידו ביקורת רבה על קלוורסקי.⁹¹ למרות פיטוריו של קלוורסקי המשיכו מנהיגי התנועה הציונית להתייעץ עמו דרך קבע. חיים ארלוזורוב, שמונה ליושב ראש המחלקה המדינית בקיץ 1931, לא רצה לאבד את הידע והניסיון שלו והעסיקו מחדש לפרק זמן קצר בתפקידו הקודם כמנהל המחלקה הערבית.⁹² אליהו ששון, שעמד בראש המחלקה הערבית⁹³ מראשית שנות השלושים ועד קום המדינה, נהג להתייעץ אתו דרך שגרה בעניינים מקצועיים.⁹⁴ בעקבות מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט ופרסום 'הספר הלבן' שנקרא על שם שר החוץ הבריטי מלקולם מקדולנד ('ספר המעל') החליט הקונגרס הציוני העשרים ואחד, שנערך בז'נווה באוגוסט 1939, על הקמת ועדת המחקר שתבחן את היחסים בין היהודים לערכים בארץ ותגיש את מסקנותיה למוסדות התנועה, וקלוורסקי מונה לחבר בוועדה זו.⁹⁵

ההנהגה הציונית הסתייגה כל השנים משיטות פעולתו של קלוורסקי: הוא ניסה להשיג שיתוף פעולה בעיקר עם מנהיגות ערבית מתונה, וכאשר התאפשר הדבר גם עם מנהיגים לאומנים ידועים, בעזרת מתן כספי שוחד ליחידים, לגופים ולארגונים; הוא פעל ליזום הקמה של מפלגות ערביות מתונות ולסייע להן בעזרת שלמונים;⁹⁶ הוא ביקש להשפיע על הבחירות בעיריות המעורבות על בסיס

89 רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 202. המפגש נערך בינואר 1924.
 90 תזכיר מקלוורסקי לסוקולוב (לעיל, הערה 79) – התזכיר כולל את הצעתו לשיתוף פעולה עם הערכים שהועברה לידי ויצמן; ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 19-21, 24 – סימון תיארה את אביה כאדם 'בודד מאוד' בדרכו הפוליטית והאידיאולוגית, אף שאישית היה מיווד מאוד עם מנהיגיה המרכזיים של התנועה הציונית, וביניהם ויצמן, סוקולוב, ארלוזורוב, כצנלסון ו'בוטינסקי'.
 91 בנטוויץ' וקיש (לעיל, הערה 86), עמ' 24; רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 203.
 92 רובינשטיין (שם), עמ' 206.
 93 על ששון ראו: שביט, גולדשטיין ובאר (לעיל, הערה 5), עמ' 509.
 94 תזכיר מששון לקלוורסקי על אודות הצעתו של קלוורסקי לתמוך בהקמת מפלגות ערביות פרו-ציוניות, 21 באפריל 1938, אצ"מ, S25/22265-5.
 95 דותן (לעיל, הערה 11), עמ' 185.
 96 שאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 137, 166 – לדברי שאמה קלוורסקי השתמש תדיר בשיטת הבקשיש, עוד כאשר כיהן כנציג יק"א בגליל, ונהג לשחד את הנכבדים הערכים וגם את הפקידות העות'מאנית; ורבורג ורופין הסתייגו מדרכו זו; רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 199, 202-203, 206 – ושם על הסתייגותם של קיש וארלוזורוב משיטת השוחד של קלוורסקי; שגב (לעיל, הערה 12), עמ' 227 – שגב תיארה את השלמונים שהעביר קלוורסקי למוסא כאזם אלחוסייני, מנהיג מוכר של התנועה הלאומית הערבית, כדי שימתן את הקיצונים שבמפלגת החוסיינים; כמו כן יזם קלוורסקי הקמת ארגון ערבי מוסלמי שיקבל הוראות מההנהגה הציונית, ואף בדיק אפשרות להוציא לאור עיתון ערבי שיתמוך בקו פרו-ציוני.

הידברות עם החוסינים והנשאשיבים, וחתר ליצור דגם לדו־שיח ברמה שמעבר למישור המוניציפלי;⁹⁷ והוא אף ניסה לממן בכספי שלמונים הוצאת עיתונים ערביים התומכים בהידברות ובפשרות פוליטיות עם הציונים.⁹⁸

אף שהעברת כספי שוחד נעשית בדרך כלל בצורה הסמויה מן העין, מצויים בידינו עשרות רבות של מכתבים, תזכירים ורישומים המתעדים את אסטרטגיית השלמונים של קלוורסקי, ואפשר להניח שחלק גדול מהעברת השלמונים לא תועדה מעולם. אציג דוגמאות ספורות מתחומים שונים המאפיינות את אסטרטגיית השלמונים שלו. שוחד למטרות פוליטיות: ראש עיריית טבריה חוסיני דהבי ביקש בשנת 1922 מקלוורסקי עזרה כספית כדי לשחד את מתנגדיו ולקנות את תמיכתם הפוליטית; לטענתו מתנגדיו הפוליטיים התנגחו אתו בשל קשריו הטובים עם היהודים;⁹⁹ בשנת 1925 פנו מנהיגים ערבים אחדים שהיו חברים במועצה המוסלמית העליונה לקלוורסקי בבקשה לתקציב פעולה, כדי להתמודד, בעזרת תשלומי שלמונים, כנגד חבריהם שהתנגדו למתן הזיכיון למפעל החשמל של פנחס רוטנברג;¹⁰⁰ פארס אלמסעוד ביקש מקלוורסקי כספים כדי לשחד חלק מחברי המועצה הערבית העליונה, במטרה למנוע שביתה שתכננו כנגד היישוב היהודי.¹⁰¹ שוחד שנועד לעודד ולהמריץ ערבים מתונים לתמוך באינטרסים של היישוב העברי: קלוורסקי התבקש להסדיר ערבות לעשרה סוחרים ערבים שטענו כי הם תומכים בהידברות עם היהודים, והוא אכן העביר להם 2,000 לירות ארץ־ישראליות לצורך הערבות וכן תמיכה אישית של 100 לירות ארץ־ישראליות לכל אחד מהם;¹⁰² קלוורסקי נהג להסדיר ערבויות בנקאיות להלוואות לערבים מתונים, בעיקר באמצעות 'בנק אנגלו־פלשתינה' (אפ"ק), שהיה בשליטת התנועה הציונית;¹⁰³ הוא אף פעל להעסיק ערבים במוסדות יהודיים בשיטת הפתק האנונימי, פתק שהעביר בלא חתימתו אל הארגון, ובו בקשה להעסיק עובד ערבי והוראה להעברת תקציב שנועד לתגמלו;¹⁰⁴ כמו כן דרש מההנהלה הציונית תקציב קבוע

97 א' רובינשטיין, 'יהודים וערבים בעיריות ארץ־ישראל (1926-1933): ירושלים וערים אחרות', קתדרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 122-147. הדגם לשיתוף פעולה בעיריות המשותפות קרס, בעיקר בעיריית ירושלים, ולא היווה תקדים לשיתוף פעולה ברמה ארצית.

98 'חסיד קלוורסקי', מעריב, 29 בינואר 1967, עמ' 11. בכתבה נדפסו עדויות על מגעיו של קלוורסקי עם ד"ר מוחמד עזמי, שהיה ראש פקולטה באוניברסיטת קהיר, ושבראשית שנות החמישים של המאה העשרים שירת כנציג מצרים באו"ם: 'מוכן היה להוציא עתון גדול מוקדש להתקרבות יהודית-ערבית, אך בסופו של דבר לא יצאה תכנית זו לפועל משום הססנותם של גורמים יהודיים', שהסתייגו מהעברת שלמונים לתמיכה בהוצאת העיתון. עזמי היה מהמנהיגים הערבים המתונים, ויעץ לממשלתו, בהיותו נציגה באו"ם, להגיע להסדרי שלום עם מדינת ישראל. ראו: שיחות ומגעים לבירור אפשרות של הסדר בין ישראל ומצרים 1949-1955, 19 בינואר 1956, אה"מ, ח"צ 2454.

99 תזכיר מדהבי לקלוורסקי, 14 ביולי 1922, אצ"מ, S25/10295-1.

100 תזכיר מחברים במועצה המוסלמית העליונה (ללא ציון שמותיהם) לקלוורסקי, 6 בינואר 1925, אצ"מ, S25/10298-8.

101 אלמסעוד לקלוורסקי, 1 במרס 1925, אצ"מ, S25/10298. על שביתת הפועלים הערבים בשנת 1925 ראו: ש' אוסקי-לור, 'מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית: השתלבותם של ערבים בארגון, 1948-1966', עיונים בתקומת ישראל, 10 (תש"ס), עמ' 385. וראו להלן, הערה 106.

102 תזכיר מסוחרים ערבים (ללא ציון שמות) לקלוורסקי, 1922, אצ"מ, S25/10302-7.

103 תזכיר מבנק אפ"ק לקלוורסקי, 9 ביולי 1930, אצ"מ, S25/10300-2 – הבנק דרש מקלוורסקי להתערב ולדאוג שההלוואות שניתנו לערבים בערבותו יוחזרו.

104 התכתבויות בעניינים מדיניים הנוגעים לרכישת נאמנותם של ערבים באמצעות כספי שוחד שהוסוו כמשכורות, 1922-1924, אצ"מ, S25/10441-5-22-24.

בקשתו של אלמסעוד
מקלוורסקי לקבלת
כספי שוחד לחברי
המועצה הערבית
העליונה, על מנת
למנוע שביתה כנגד
היישוב היהודי,
1 במרס 1925
(הארכיון הציוני המרכזי)

אל ה' קלוורסקי, שלום וברכה.

לא נחלם ממי שיש ~~אחת~~ ^{אחת} רגלים שבוטאותיהם זלי וט איש אונקו בשקלי אום כספית,
 ואל מה אש אונקו אש מוציא אומל ^{אומל} ~~אומל~~ זלין אמטי הפולי. היטמט שבוטל קוס קלן מאר. אפי
~~אמת ואש באש אצלן ולא נעלו סלם גלא יבולת לצנוס אמן~~
 זאת לא נעלי אהלי אצנכ. ז' אש אולתן אש מבטת הז' באמצעות המורה
 והנש מקור אשלא לי אש תקטב חצ' פבוואר ואש צורך הסמך שהטלט/אלשיך, אפי
 אשט הנצ' אכתי אשלו בחיבב (לזון אש/ אשית הנצ' שצנול זלין אשט' למעלה ומתן
 קנעלי אשיתש שבוטבה מלצן הוצעה, אש מחטה לתשובה ~~אש~~ ^{אש} ז' המורה, כנל.
 לנש לחיבה, ושלום.

פארס אל - מס' 1/3/25

להעסקת ערבים,¹⁰⁵ ודאג להעלות את שכרם של עסקנים ערבים שהתקבלו לעבודה בהסתדרות הפועלים העברים כדי לרכוש את נאמנותם.¹⁰⁶

קלוורסקי דאג להסדיר משרות לערבים משכילים שפנו אליו, בהנחה שרכישת נאמנותם, באמצעות הבטחת אופק תעסוקתי קבוע, תבטיח את נאמנותם ואת השפעתם על חוגים ערביים רחבים.¹⁰⁷ כמו כן פעל לממן שירותים קהילתיים לאוכלוסייה ערבית גדולה, למשל בהתערבותו מומן מתקציב 'קרן היסוד' שכרם של רופאים יהודים שנתנו טיפול רפואי לערביי רמלה. זו הייתה דרכו לקרב את האוכלוסייה הערבית בתקווה לרכוש את האמפתיה שלה ליישוב העברי.¹⁰⁸

הפוליטיקאים הציונים, ובכללם עסקני הוועד הלאומי והממסד הציוני והנהגתו הבכירה, הכירו היטב את הדרישות לשוחד שאפיינו את המנהיגות הערבית לשלוחותיה, ודרישות אלה גרמו להם לזלזל ברמתה המוסרית. יתרה מזו, הם עצמם נתנו שלמונים כדי לקדם את האינטרסים הציוניים,

105 תזכיר מקלוורסקי להנהלה הציונית על תשלומי שוחד באמצעות משכורות, 14 במרס 1923, אצ"מ, S25/10296-10.
 106 תזכיר מקלוורסקי להסתדרות העובדים, 4 באפריל 1922, אצ"מ, S25/10296-22 – קלוורסקי דאג להעביר החלטה להעלות את שכרם של הערבים שהתקבלו לעבוד בארגון מ-10 לירות מצריות ל-25 לירות מצריות. על צירוף ערבים להסתדרות ראו: צ' אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל, ג, תל אביב תשכ"ג, עמ' 153-161; אוסצקי-לוד (לעיל, הערה 101), עמ' 383-389. בעיתונות הערבית הייתה הסתה מרובה נגד המצטרפים לארגון. ראשוני המצטרפים משנת 1920 היו פועלי הרכבת הערבים בחיפה. היה צורך לעורר פועלים ערבים רבים ככל האפשר להצטרף לארגון כדי לבסס הידברות יהודית-ערבית בתחום העבודה והמעמד הפועלי.

107 תזכיר ממחמוד מנצור מצפת לקלוורסקי, בקשה להסדרת משרה כמנהל בית ספר, 16 באוגוסט 1923, אצ"מ, S25/10296-25; תזכיר מוודיע אפנדי סירי לקלוורסקי, 20 במאי 1925, שם – ודיע היה מנהל סניף בנק בתקופה העות'מאנית וביקש מקלוורסקי עזרה להתקבל למחלקת החינוך המנדטורית, ואכן התמנה בעזרתו למפקח על בתי ספר; כאמל סאעד אלדין אל קלוורסקי, 10 בספטמבר 1927, אצ"מ, S25/10299-4 – הכותב היה מנהל בית ספר שעמד לפני פיטורין וביקש להסדיר לו משרה כמנהל בבית ספר אחר, וקלוורסקי נחלץ לעזרתו.

108 תזכירים מקלוורסקי לקרן היסוד' על הסדרת העסקתם של רופאים יהודים בקרב ערביי רמלה, ה' באדר תרפ"ה (1 במרס 1925), אצ"מ, S25/10434-3-4.

לדוגמה עסקני הוועד הלאומי השתמשו תדיר בשלמונים כדי לנטרל התנגדות ערבית לאינטרסים ציוניים;¹⁰⁹ אידר פעל לחזק פוליטית בעזרת שלמונים מפלגות ואישים אשר היו מוכנים לתמוך באינטרסים ציוניים;¹¹⁰ ולוויצמן, נשיא ההנהלה הציונית, הייתה קרן פוליטית למטרות מעין אלו, בלא פיקוח של המחלקות הפיננסיות של התנועה הציונית.¹¹¹ אולם קלוורסקי חרג באסטרטגיית השלמונים שלו הרבה מעבר למקובל.¹¹²

רבים מבני השיח של היהודים מקרב ההנהגה הערבית לא שאפו להגיע להידברות, קל וחומר לא להסכמים ולפתרון הסכסוך בין היהודים לערבים, אלא ביקשו להשיג משענת ותמיכה כספית מקרנות של יהודים לצורך ההתמודדות הפנימית במחנה הערבי.¹¹³ בניסיונות אלה התגבשה בקרב ראשי התנועה הציונית הגישה שאפשר להשפיע באמצעות שוחד על המודעות הלאומית של הערבים, ולכל הפחות לנהל את המשברים ולנטרל במידה מסוימת את האלימות הלאומנית הערבית כלפי היישוב היהודי.¹¹⁴ הנהגת התנועה הציונית ועסקניה ניצלו היטב עקב אכילס זה, משלהי התקופה העות'מאנית ואילך, לגיוס סוכני השפעה מבין הערבים כדי לאסוף מידע אמין ועדכני מן השטח. למעשה מדובר בהקמת מעין שירות מודיעין, שהופעל על ידי גופים ציוניים שונים בעת ובעונה אחת: אהרן אהרנסון הפעיל שירות ריגול, ובמקביל הפעילו גם ויצמן וראשי ארגון 'השומר' שירות מודיעין מוסדי משלהם.¹¹⁵

הניסיונות ליישם מדיניות באמצעות שליטה עקיפה בסוכני השפעה ערבים על ידי מתן שוחד פוליטי וכספי, ובעת הצורך גם הפעלת אמצעי לחץ וסחיטה, ננקטו כאסטרטגיה יעילה למדי גם על ידי שלטונות המנדט הבריטיים והצרפתיים במרחב המזרח תיכוני.¹¹⁶

109 רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 211.

110 תזכיר מקלוורסקי אל אידר, 14 ביולי 1922, אצ"מ, S25/10295-10 – בקשה להעברת כספים מתקציב המחלקה הפוליטית של ההנהלה הציונית לתמיכה פוליטית בראש עיריית טבריה, דהבי, שקיים יחסים טובים עם יהודים.

111 על שימוש בשלמונים כדי לקדם אינטרסים של התנועה הציונית ראו: תשלומי שוחד לסוחרי קרקעות על מנת להבטיח אופציית רכישתן על ידי 'קרן קיימת', 1 בפברואר 1927, אצ"מ, kh4e/272; תשלומי שוחד לבעלי השפעה ערבים, 11 באוקטובר 1928, שם. ויצמן ביקש לזקוף את תשלומי השוחד לתקציבה של המחלקה הפוליטית. על 'הקרן הפוליטית' שהייתה בידי ויצמן בלא פיקוח המוסדות הפיננסיים של התנועה ראו: תזכיר מאת א' עובדיה (מעובדיה הבכירים של 'קרן קיימת') אל ד"ר מ' רוזנבלט (נשיא 'קרן קיימת' בארצות-הברית), 22 בנובמבר 1933, אצ"מ, S55/209.

112 רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 203.

113 א' רובינשטיין, 'משא-ומתן עם ערבים: ניסיונות נפל ב-1930', יהדות זמננו, 7 (תשנ"ב), עמ' 120. בקרב המשכילים, בשכבות העממיות ובאריסטוקרטיה העירונית הערבית רווחו הדעה והביקורת על הנהגתם, שהעדיפה את טובתה האישית על פני האינטרסים הלאומיים. ראו: מ' כהא, הפלסטינים: עם בפזרתו, רעננה תש"ע, עמ' 24. ביקורת קשה במיוחד, בעיקר מחוגי צעירים פלסטינים, כוונה כלפי חאג' אמין אלחוסייני, בטענות שביסס את שלטונו בהנהגה הפלסטינית באמצעות חלוקת משרות למקורביו, שהיה נגוע בנפוטזם, ושהשתמש לרעה בכספי קרנות ההקדשים – כל זאת על חשבון האינטרסים הלאומיים של הפלסטינים. חאג' אמין מצדו האשים את יריביו הפוליטיים, בעיקר את הנאשאים, בבגידה באינטרסים הלאומיים הפלסטיניים עקב מכירת קרקעות ליהודים. ראו: ב' קימרינג וי"ש מגדל, פלסטינים: עם בהיווצרותו: למן המרד נגד מוחמד עלי ועד לכינון הרשות הלאומית, ירושלים, 1999, עמ' 87-88, 97-96.

114 שגב (לעיל, הערה 12), עמ' 226-227.

115 י' שביט, 'יוסף דוידסקו: דפים מפנקס ריגול, 1918', קתדרה, 36 (תמוז תשמ"ה), עמ' 181-196.

M. Zamir, *The Secret Anglo-French War in the Middle East: Intelligence and Decolonization, 1940-1948*, 116 London and New York 2015, pp. 3-25

שיטת השוחד הייתה אפוא נוהל מקובל במרחב. קלוורסקי שכלל את הגישה הזו לכלל אסטרטגיה, אולם לא מתוך זלזול בערבים ובמוסריותם – נהפוך הוא. מתוך מחויבותו העמוקה לרעיון הצינוני הוא פיתח אמונה מיסטית כמעט שבעזרת שלמונים יצליח לסלול את הדרך להבנה ולשלום.¹¹⁷ אציג דוגמאות מאפיינות אחדות מני רבות לניצול קשריו הענפים עם מנהיגים ובעלי השפעה באוכלוסייה הערבית לשם איסוף מידע מודיעיני לשימוש פוליטי ולהתארגנות ביטחונית של היישוב היהודי.

במרס 1922 נודע לקלוורסקי על תסיסה בקרב ערביי רמלה והסביבה, והוא ניסה לנהל את המשבר ולנטרל את הקיצונים שהובילו קו אנטי-צינוני לוחמני באמצעות תמיכה בהקמתו ובמימונו של מועדון ערבי פרו-צינוני.¹¹⁸ המנהלת 'קרן קיימת לישראל' בארץ פנו אל קלוורסקי לעתים קרובות כדי שיעדכנם במידע מודיעיני על הנעשה בציבור הערבי, ולפי זה יכלכלו את צעדיהם ברכישת קרקעות.¹¹⁹

לאחר מאורעות תרפ"ט נעשה מאמץ מוגבר לאסוף מידע בעל אופי פוליטי וביטחוני בחוגי הלאומנים הערבים שפעלו בארץ ומחוץ לה. קלוורסקי הפעיל רשתות מודיעין, אלה הצליחו לחדור לעומק הפעילות של הלאומנים הערבים, והוא ריכז בידי דו"חות מודיעין רבים. למשל עוד במהלך מאורעות תרפ"ט הגיע אליו מידע בדוק על הוראתו של המופתי, ביריעת המועצה המוסלמית העליונה, לתקוף את המושבה הר-טוב.¹²⁰ בדומה לכך קיבל מידע על הברחת נשק לנאמני המופתי מעבר הירדן לירושלים בתוך צמיגי אוטובוסים ועל שימוש בכמות גדולה של פצצות שהשאירו הטורקים באזור הכפרי של חברון; הפצצות הוחבאו בסליק על ידי הפלאחים ונמסרו לידי נאמני המופתי. לפי המידע הנשק היה מיועד לתקיפת יישובים יהודיים מיד לאחר שוועדת החקירה הממשלתית בראשותו של השופט סר וולטר שו, שבאה לארץ לחקור את מאורעות תרפ"ט מהארץ, תעוזב ותשוב לאנגליה. כמו כן נמסר מידע על תעמולה נמרצת שניהלו באותה עת הלאומנים הערבים בחיפה בקרב חיילים וקצינים בריטים, ולפי המידע שנאסף היא נשאה פרי – החיילים הבריטים התכוונו להשתכר ולפגוע ביהודים.¹²¹

באפריל 1930, בעת התארגנות לקראת תהלוכת נבי מוסא, הסיתו המופתי ח'אג אמין אלחוסני ומנהיגים לאומנים רבים את אלפי המתכנסים וקראו לרצח יהודים ולמלחמת חרמה במנדט הבריטי, בסגנון של מלחמת ג'האד. האווירה הנפיצה שלחבה את ההמונים, והם התכוונו לפרוץ ביהודים לפני היציאה לנבי מוסא. קלוורסקי קיבל מידע על המתרחש ועדכן את הנהלת הסוכנות בירושלים בצורך לנקוט צעדים מדיים כדי להבטיח את שלומם של היהודים.¹²²

117 שגב (לעיל, הערה 12), עמ' 226-227.

118 התכתבויות בין קלוורסקי למ' דינגוף ולש' טולוקובסקי, 15 במרס 1922, אצ"מ, S25/10434-5.

119 תזכיר מהלשכה הראשית של 'קרן קיימת' לקלוורסקי, 17 באוגוסט 1924, אצ"מ, S25/10441-6.

120 על תקיפת המושבה הר-טוב ראו: 'חורבן הר טוב', דבר, 2 בספטמבר 1929, עמ' 2.

121 תזכיר מח' נעמן לקלוורסקי, 25 בדצמבר 1929, אצ"מ, J105/6 – קובץ דו"חות מודיעין המוגדר ידיעות פוליטיות. עו"ד ד"ר חיים נעמן היה מקורב לקלוורסקי ושותף לעמדותיו והיה חבר ב'ליגה להתקרבות ושיתוף פעולה יהודי-ערבי', שקלוורסקי עמד בראשה. ראו: 'מסיבה לכבוד רבי בנימין', הצופה, 1 באוקטובר 1940, עמ' 4. נעמן פרסם מאמרים בעיתונות הערבית. ראו: ש' הלוי, 'נסיגות הידברות שנכשלו בין יהודים וערבים בתקופת המנדט', עתמול, י, 4 (תשמ"ה), עמ' 15.

122 תזכיר מנעמן לקלוורסקי, 13-16 באפריל 1930, אצ"מ, J/105/6.

הגיעו אל קלווריסקי ידיעות שהוועד הפועל הערבי הפלסטיני, בהנהגתו של יעקב פראג',¹²³ עשה פעולות רבות כדי לעורר את הנוער המוסלמי ברחבי הארץ להתארגנות לאומנית, להפגנות ולאלימות. המהלך נועד ליצור חזות של לכידות ערבית אל מול שלטונות המנדט ונגד היישוב היהודי. קלווריסקי הפיץ את המידע לכל המחלקות של ההנהלה הציונית.¹²⁴

בעקבות פרסום הדו"ח של ג'ון הופסימפסון, באוגוסט 1930, ולקראת פרסומו של 'הספר הלבן' השני, בא לארץ סגן שר המושבות דרמונד שילדס. הלאומנים הערבים ערכו עשרות כינוסים והפגנות ברחבי הארץ כדי להשפיע על מסקנות ביקורו ולהטותן לטובתם. בה בעת הם עשו גם פעולות סמויות, בהנהגתו של המופתי חאג' אמין אלחוסיני: לדוגמה הלאומנים הפלסטינים פעלו בתיאום ובשיתוף עם האמיר עבדאללה ועם ראשי נכבדי עבר הירדן, וכן היו מתואמים עם הלאומנים הערבים בסוריה; הם תכננו מחאות ומעשי אלימות מצד סוחרים; וכישיבות הוועד הפועל הערבי אורגנה פעילות נמרצת ואלימה של צעירים חברי אגודות הנוער המוסלמיות. שפע המידע זרם לקלווריסקי, חלקו תשלומי שוחד, והוא העבירו להנהגת היישוב, וזו עשתה שימוש במידע בפגישותיה עם שילדס.¹²⁵

מידע מודיעיני רב ובעל ערך מאזור הגליל הגיע אל קלווריסקי מזאכי אלחדיף, ראש העיר היהודי של טבריה. אלחדיף היה היהודי הראשון שנבחר בבחירות המוקרטיות לכהן כראש עיר מעורבת והחזיק במשרתו שנים רבות. עד פרוץ המרד הערבי עבד בשיתוף פעולה עם המנהיגות הערבית של האזור והיה מעורה היטב במתרחש בקרב הערבים.¹²⁶ ביוני 1930 דיווח אלחדיף שהאמיר עבדאללה יבוא לבית שאן לדרון בשליטתם של היהודים באדמות הג'פתליק, עניין שהוועד הפועל הערבי התסיס את ערביי האזור נגדו.¹²⁷ בעקבות התססת הלאומנים הערבים הגיעו ידיעות על שישה עשר כפרים במרחב בית שאן וטבריה שהתכוננו לפעולות אלימות נגד יישובים יהודיים, במיוחד נגד עסקים של יהודים בטבריה. המידע הועבר לקלווריסקי, ולאחר התייעצות עם יצחק בן-צבי וקבלת הוראה ממנו החליט לשחד את אחד המנהיגים הערבים שיזמו את ההתססה, כדי שימסור לאלחדיף מכתב שבו יבהיר כי אין כל תביעה נגד היהודים ויעזוב את האזור לסוריה, ובכך קיוו לעצור את

123 על פראג' ראו: שביט, גולדשטיין ובאר (לעיל, הערה 5), עמ' 403.

124 דו"חות ותזכירים מאת קלווריסקי, 1 במאי 1930, אצ"מ, J105/6 – באיסוף המידע שותף א' עובדיה מ'קרן קיימת'.
125 עשרות רבות של ידיעות על ההתארגנויות בקרב הערבים סביב ביקורו של שילדס הגיעו לידי קלווריסקי. בהעברת המידע, שחלקו היה גלוי וחלקו סמוי, השתתפו בין השאר יצחק בן-צבי ושבתאי לוי, אשר שילמו שוחד למרגלים בקרב ההנהגה הערבית, בעיקר החיפאית, תמורת המידע שסיפקו. ראו: דו"חות ותזכירים מאת קלווריסקי, 14, 20, 28 באוגוסט, 3, 9, 14 בספטמבר 1930, אצ"מ, J105/6. חלק מהדו"חות הוגדר סודי. גם לאומנים יהודים, בעיקר מקרב חברי בית"ר בהובלתו של אב"א אחימאיר, הפגינו בעת ביקורו של שילדס בארץ. ראו: ח' בן-יהודה, ספר בית"ר: קורות ומקורות, א: מן העם (1923-1933), ירושלים תשכ"ט, עמ' 259.

126 ח' מנדלוקרין, 'אגדה טבריינית', סגולה, 24 (תשע"ב), עמ' 56-61. אלחדיף נרצח ב-27 באוקטובר 1938 על ידי ערבי שהתנגד לכהונתו של יהודי כראש העיר בטבריה. אלחדיף היה מיודד עם בן-צבי, יושב ראש הוועד הלאומי, ופעל עמו רבות למען גאולת קרקעות באזור.

127 תזכיר מאת אלחדיף לקלווריסקי, 5 ביוני 1930, אצ"מ, J105/6. על המעורבות של עבדאללה, אמיר עבר הירדן, והמשפחה ההאשמית בפוליטיקה הפלסטינית הפנימית ובעימותים כנגד היישוב העברי משנות העשרים ואילך ראו: כבאה (לעיל, הערה 113), עמ' 24-25; קימרילינג ומגרל (לעיל, הערה 113), עמ' 77-79.

המהומות.¹²⁸ אולם התסיסה סביב קרקעות הג'פתליק לא נפסקה. לפיכך הציע אלחדיף לקלווריסקי לשחד אגרונום ערבי-נוצרי בשם ה' ראג'י, שהעיד לפני ועדת שו בנושא נישול הפלאחים מאדמות הג'פתליק, כדי שיחזור בו מעדותו.¹²⁹ נוסף על כך הציע אלחדיף לשחד את חשוכי השיח'ים באזור כדי שיחתמו, כל אחד בנפרד, על מכתבי עצומה נגד המופתי בטענה שהוא מבזבז את כספי הווקף. באמצעים אלו קיווה אלחדיף שאפשר יהיה לעצור את התסיסה האנטי-יהודית באזור.¹³⁰

המופתי ניסה להרחיב את פעולות ההתנגדות נגד היהודים והבריטים ושלח את בן אחותו אצחאק אפנדי דרויש, ללבנון כדי לגייס את תמיכת הלאומנים הערבים בסוריה ובלבנון.¹³¹ בעקבותיו נשלח חיים נעמן, בחזות מוסווה, לעמוד על הלכי הרוח וההתארגנויות בבעל בק ובבירות נגד היישוב היהודי. בדו"ח שהעביר לקלווריסקי כתב כי להנהגת הלאומנים הערבים התחוור עומק החדירה המודיעינית היהודית לשורותיהם, וכי הלאומנים הלבנונים ניסו לפתותו בשוחד כדי שיסגיר לידיהם את שמותיהם של משתפי הפעולה הערבים.¹³²

קלווריסקי, בתוקף תפקידו כמנהל המחלקה לענייני ערבים בהנהלה הציונית, שימש כצומת לאיסוף מידע מודיעיני. ככל שגברו ההתנגשויות האתנו-פוליטיות בארץ במהלך שנות העשרים ובראשית שנות השלושים וקיבלו גוון אלים, הגביר קלווריסקי את מאמציו לגייס סוכני שינוי. הוא נעזר בראשי הערים המעורבות, כמו שבתאי לוי בחיפה ואלחדיף בטבריה, ובאנשי אמונו, כמו נעמן – לאנשים אלה הייתה מערכת יחסים טובה ורבת שנים עם המנהיגות הערבית. באמצעות מתן שוחד פוליטי וכספי טווה רשתות מודיעיניות ברחבי הארץ ואף במרכזי הלאומיות הערבית בלבנון ובסוריה, ואסף מידע על הנעשה בהם כדי שהנהגת היישוב תוכל לנקוט צעדים מתאימים לניהול המשבר.

סיכום ומסקנות

קלווריסקי היה ממניחי היסוד לכל ההתארגויות והתנועות ביישוב העברי שדגלו בחתירה להבנה ולהסכמי פשרה בין היהודים לערבים, מתוך תחושתו שהפשרה תשרת את האינטרסים הציוניים. הוא נמנה עם מייסדי אגודת 'ברית שלום' (1925-1933), שהייתה הראשונה שהציגה את הפתרון הדו-לאומי לסכסוך עם הפלסטינים. מייסדיה טרחו להבליט שאין הם יוצרים אידאולוגיה חדשה, אלא עומדים

128 תזכיר מאת אלחדיף לקלווריסקי, 10 ביוני 1930, אצ"מ, J105/6. המושלים הבריטים של טבריה ושל בית שאן כעסו על הדרך שבה ניהלו היהודים את המשבר, הם סברו שהיה על היהודים לבטוח ביד התקיפה של השלטונות כנגד הפורעים הערבים.

129 תזכיר מאת אלחדיף לקלווריסקי, 1 ביולי 1930, אצ"מ, J105/6 – מברק סודי, על הסכמתו של האגרונום הנוצרי, שאביו היה שופט שלום בטבריה, להפקיד בידי אלחדיף, תמורת שוחד, מכתב שבו חזר בו מעדותו.

130 תזכיר מאת אלחדיף לקלווריסקי, 7 ביולי 1930, אצ"מ, J105/6 – אלחדיף הציע לשחד כל שיח' בסכום של 10 לירות ארץ-ישראליות.

131 תזכיר מאת נעמן לקלווריסקי, 19 באוגוסט 1930, אצ"מ, J105/6.

132 תזכיר מאת נעמן לקלווריסקי, 29 באוגוסט 1930, אצ"מ, J105/6 – נעמן דיווח לקלווריסקי שהצליח לדחות את הצעת השוחד בלי לעורר חשד, בטענה שאין לו קשר עם הארגונים היהודיים ולכן אינו יכול להשיג מהם ידיעות.

על עיקרי הציונות. מרבית חבריה של אגודה זעירה זו, שמספרם לא עלה על שישים, היו שייכים, כקלווריסקי, לזרם הרוחני של התנועה הציונית. האגודה התפרקה בשל חילוקי דעות. חלק מחבריה דרשו שהתנועה הציונית תסתלק מהצהרת בלפור ותסכים שחלקם של היהודים בארץ-ישראל לא יעלה על 40 אחוזים מכלל התושבים – הצעה שקלווריסקי התנגד לה בנחרצות. קלווריסקי היה קרוב בדעותיו לאפשטיין וליהושע רדלר-פרידמן (בשמו הספרותי: ר' בנימין), אשר האמינו בהכרח הפוליטי לגבש פשרה עם הערבים, יותר מאשר לאנשים כמו שמואל הוגו ברגמן ומאגנס, שפעלו מתוך גישה פילוסופית ולאור רעיונות של צדק והומניזם.¹³³

בשני העשורים האחרונים של חייו יזם קלווריסקי את הקמתן של מסגרות שקידמו פשרה פוליטית עם הערבים: בשנת 1936 הצטרף, כחלק מחברי 'ברית שלום', לאגודת 'קדמה-מזרח', שייסד יחדו אפשטיין, ובמסגרתה פעלו לראשונה קבוצה של עסקנים ונכבדי העדה הספרדית, שהכירו את שפתם ואורחות חייהם של הערבים, בהם: דוד ילין, יצחק מולכו, נסים ולירו ומנשה אלישר. קלווריסקי סבר שהיהודים הספרדים ייטיבו לנהל את היחסים עם הערבים בשל קרבתם התרבותית, ידעתם את השפה ויחסי הידידות ששררו ביניהם עד

שלהי המאה התשע עשרה. קלווריסקי הקדיש ממרצו ומכספו ואף שיתף את בתו במהלכים לביסוס האגודה בחיפה ובצפון הארץ. אולם האגודה לא החזיקה מעמד זמן רב. בשנת 1939 יסד את ה'ליגה להתקרבות יהודית-ערבית' וכיהן כנשיאה, ובמקביל פעל ב'אגודת איחוד', שייסד מאגנס.¹³⁴

133 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 22-23 – סימון תיארה בהרחבה את מארג היחסים הפנימיים הבין-האישיים באגודת 'ברית שלום'. ראו עוד: א' קידר, 'להשקפותיה של "ברית שלום"', ב"צ יהושע וא' קידר (עורכים), אידיאולוגיה ומדיניות ציונית, ירושלים תשל"ח, עמ' 97-114.

134 מ' גבאי, 'קדמה-מזרח' 1936-1939, גבעת חביבה תשמ"ד; ד' זית, חלוצים במכון הפוליטי: התנועה הקיבוצית 1927-1948, ירושלים תשנ"ג, עמ' 104-105; מ' נאור, 'מ'ברית שלום' ל"איחוד"', המזרח החדש, 48 (2009), עמ' 277-280; ע' עמית-כהן, 'בין מערב למזרח: הברון פליקס דה מנשה – עסקן, יום וציוני', קתדרה, 114 (טבת תשס"ה), עמ' 81-82 – הברון דה מנשה היה מראשי הקהילה היהודית במצרים, וניצמן שיתף אותו בפעילות מדינית עם קלווריסקי ואחרים כדי לשכנע את המנהיגות הערבית להכיר בבית הלאומי היהודי, אולם וניצמן חחר בו בשל מעמדו הכלכלי והמוניטין האישי שלו ולא בשל מוצאו המזרחי; ציטרין (לעיל, הערה 65), עמ' 108-109, 116-120; "קדמה-מזרח" בחיפה, הצופה, 7 ביולי 1939, עמ' 4 – נדפס שם כי 'במשדרי מושל המחוז נתקבלה בקשה לרשיון לפתוח סניף "קדמה-מזרח" בחיפה. המגישים הם גב' דבורה לוי (בתו של העסקן הידוע קאלואריסקי); קלווריסקי (לעיל, הערה 39), עמ' 50-52; רובינשטיין (לעיל, הערה 86), עמ' 213.

כרזה שפורסמה ב'בעיות הזמן', ביטאון 'אגודת איחוד' שייסד מאגנס, ושקלווריסקי היה פעיל בה. הכרזה מבטאת את חזון האגודה ('בעיות הזמן', ניסן תש"ח)

קלוורסקי זיהה את ראשיתה של ההתעוררות הלאומית הערבית כפועל יוצא ממהפכת 'הטורקים הצעירים' (1908). לדעתו עוררה המהפכה הלאומית הטורקית את התחושות הלאומיות של כלל תושבי האימפריה ובמיוחד את הלאומיות הערבית. מאז חיפש דרכים ליישב את הניגוד בין החזון הציוני להתיישבות בארץ ובין הרצון של הערבים-הפלסטינים לעצמאות.¹³⁵ בהקשר זה העריך קלוורסקי שהנהגת התנועה הציונית החמיצה הזדמנות בעלת סיכויי הצלחה גבוהים להידברות עם ההנהגה הערבית, כדבריו: 'לו חכמנו והשכלנו לבוא בזמן הוא [בעת מהפכת 'הטורקים הצעירים'] בדברים עם הערבים המשכילים, כי אז אולי היה המצב עתה אחר [...] יסדרנו לשכח בקושטא כדי לשאת ולתת עם התורכים, אבל לא עשינו כלום כדי להתקרב לערבים'.¹³⁶

אירועי הכותל בשנת תרפ"ט היו מעין קו פרשת מים ביחסי יהודים-ערבים. בהנהגתו של חאג' אמין אלחוסני הוקצנה המחלוקת הלאומית ולובתה בתעמולה דתית, וזו שלחה את ההמונים והעצימה את ממדי האלימות. קלוורסקי חש שהבסיס להידברות עם המתונים בחברה הערבית הולך ונשטט. לפיכך הוא פנה ישירות אל המשכילים הערבים ב'מכתב גלוי לאחינו המוסלמים' בעיתון 'אלג'אמעה אל'אסלמיה',¹³⁷ שהביע עמדות המנוגדות לאלו של המופתי. במאמר ארוך ובעל אופי אפולוגטי ניסה קלוורסקי לשכנע את הקוראים שהמסורת ההיסטורית, היחסים הטבעיים והאינטרסים המשותפים של שתי הקהילות האתנו-פוליטיות היו טובים עד סיומה של מלחמת העולם הראשונה; בכלל זה טענתו 'מתן הצהרת בלפור, שלהלכה הבטיחה ליהודים לא הרבה יותר מאשר הלאומיים הערבים בעצמם הסכימו קודם המלחמה לעזור להם לקבל – ולמעשה נתנה הרבה פחות'.¹³⁸ מסקנתו הייתה שהידרדרות היחסים היא תולדה של אי הבנה וכשל של המנהיגים משני הצדדים לחתור לעמק השווה. הוא סיים את המאמר באופטימיות האופיינית לו, בהבעת תקווה שההיגיון והשכל הישר יגברו, ושהיחסים ישובו לתיקונם. תרגום המאמר הופיע בעיתון 'דבר', משמע קלוורסקי בעצם התיימר לשכנע את שני הצדדים להתמתן ולחתור להבנה ולפשרה פוליטית.

במאמר תשובה, אשר תורגם גם הוא לעברית ופורסם בעיתון 'דבר', דחתה מערכת 'אלג'אמעה אל'אסלמיה' מכול וכול את טיעוני קלוורסקי:

לא נכון, כי יש כאן אי-הבנה. להיפך: העניין מובן וברור למאד. לא רק במקדש ובפלשתינה הם מתנקשים, אלא בסוריה ובעיראק [...] הערבים חושבים כי הם הרוב בארץ ולהם הזכות לדרוש ממשלה פרלמנטרית ולשלול את הצהרת בלפור. הערבים מתנגדים לעליה ציונית השואפת לשנות את רוב אוכלוסי הארץ [...] אנו מפקפקים באמתות ההודעה של קלוורסקי, כי ערבים נאורים הסכימו לפני המלחמה לתכנית בית לאומי על יסוד פיריזיה סורית-ארצישראלית.¹³⁹

135 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 19.

136 קלוורסקי (לעיל, הערה 39), עמ' 55.

137 עיתון יומי שהופיע ביפו בתפוצה רחבה. בעליו ועורכו, השיח' סולימאן אלתאג'י אלפרוקי, היה ממתנגדיו החריפים של המופתי. על תולדות העיתונות הפלסטינית בתקופת המנדט ראו בהרחבה: מ' כהא, 'תפקידם של העיתונות והשיח העיתונאי במאבק הלאומי הערבי הפלסטיני, 1929-1939', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1996.

138 'מכתב גלוי לאחינו המושלמים', דבר, 29 באוקטובר 1928, עמ' 3.

139 'תשובת "אל-ג'אמעה" לקלוורסקי', דבר, 30 באוקטובר 1928, עמ' 1.

מאורעות שנות השלושים, ושיאם במרד הערבי, וכישלון שיחותיו בעבר לא ריפו את ידי קלוורסקי בחתירה להגיע להבנות עם הערבים – אלא להפך. בשנות הארבעים הוא ניהל שיחות עם ערבים פלסטינים, לבנונים וירדנים בתחושה שאפשר למצוא פתרון ושיש צורך דחוף לעשות זאת. שותפיו לשיחות עם הערבים היו אנשי 'הקיבוץ הארצי' ו'השומר הצעיר' אהרן כהן, אליעזר באואר (כארי) ויוסף שיץ. השיחות שניהלו היו בדיעת ראשי ההנהגה הציונית, ובני שיחם הערבים היו אישים מצמרת המדינאות הלאומית הערבית ומחשובי משפחות הנוצרים והמוסלמים בארץ ובאזור.¹⁴⁰ הצעותיו של קלוורסקי לפתרון התבססו על הקמת פדרציה משולשת: סוריה המאוחדת, ארץ-ישראל הדרו-לאומית ועיראק.¹⁴¹

חתירתו של קלוורסקי להגיע להסכמים עם הערבים על בסיס ויתורים מרחיקי לכת מהקונסנזוס הציוני, נתקלה בביקורת נוקבת, והצעותיו נדחו מצד הגופים הציונים הרשמיים¹⁴² ומצד המנהיגים הערבים כאחד, במיוחד מצד המופתי, מנהיג התנועה הלאומית הפלסטינית, אשר מדיניותו הקיצונית, להילחם בעת ובעונה אחת באימפריה הבריטית ובתנועה הציונית, לא אפשרה כל פשרה.¹⁴³ גם הבריטים הכשילו את יזמותו של קלוורסקי להגיע להבנה עם ההנהגה הערבית הלאומית בארץ ובאזור. האינטרסים האימפריאליים הבריטיים היו מנוגדים לרעיון הקונפדרציה האזורית שקלוורסקי ניסה לקדם, שכן הצלחת התכנית פירושה היה מתן עצמאות לתושבי האזור ובהכרח ביטול המנדט הבריטי על ארץ-ישראל, עיראק ועבר הירדן, אזור בעל ערך כלכלי וגאו-פוליטי לאימפריה הבריטית.¹⁴⁴ פעולותיו ועשייתו המגוונת של קלוורסקי לקדם פיוס ולבסס אמון בין היהודים לערבים לא הועילו רבות לשיפור היחסים בין שתי הקהילות, שהיו בעיצומו של סכסוך לאומי. עיקר מאמציו שכוונו לבסס הסדר פוליטי של דו-קיום כשלו לחלוטין. מנהיגי הציבור הערבי, כולל מתנגדיו החריפים של המופתי, לא היו מוכנים לנקוט בפרהסיה עמדה שונה מזו שהוא הוביל. הקו הכללי של ההנהגה הערבית לפליגה הציג בפומבי את התנועה הציונית ואת שאיפותיה כנטע זר במרחב הערבי במזרח התיכון. לפיכך מגעו הפוליטיים של קלוורסקי עם מנהיגים ערבים רבים, בארץ ובאזור, שנועדו לקדם פתרון דו-לאומי, העלו חרס.¹⁴⁵ גם אסטרטגיית השלמונים שלו, שנועדה לתמוך

140 י' פורת, במבחן המעשה הפוליטי: ארץ-ישראל, אחדות ערבית ומדיניות בריטניה 1930-1945, ירושלים תשמ"ה, עמ' 65-79; רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 207-208; זית (לעיל, הערה 134).
141 התכנית המדינית שהציע קלוורסקי כנשיא 'הליגה להתקרבות ושיתוף פעולה יהודי-ערבי', 17 ביולי 1945, אצ"מ, J15/6678.

142 תזכיר מששון לקלוורסקי, 21 באפריל 1938, אצ"מ, S25/22265-5. ששון דחה את תכניתו של קלוורסקי מפני שסבר שמנהיגים ערבים לא יקבלו אותה. ראו: תזכיר מששון לקלוורסקי, 16 באוגוסט 1938, אצ"מ, S25/22265-3-4. ראו עוד: קולת (לעיל, הערה 60), עמ' 23, 25-26; י' גלבר, 'צבא סדיר מול מחתרת – הקמת הכוח הצבאי של היישוב במלחמת-העולם השנייה', קתדרה, 13 (תשרי תש"ם), עמ' 162-163.

143 כבהא (לעיל, הערה 113), עמ' 32.

144 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 23-25.

145 קלוורסקי להנהלה הציונית, 14 בפברואר 1930, אצ"מ, J105/18 – דו"ח על פגישה עם עוני עבר אלהאדי, לדברי קלוורסקי הפגישה התקיימה ב'רוח טובה' ובנינוחות, אך בלי הסכמה פוליטית; טיוטה להצעת הסכם יהודי-ערבי על בסיס דו-לאומי בארץ-ישראל, 1930, אצ"מ, S25/10279-2; הלוי (לעיל, הערה 121), ושם 'מצע להסכם יהודי-ערבי' משנת 1930.

במחנה הערבי המתון ולבסס הידברות עם היישוב העברי, כשלה. רבים מבני שיחו בהנהגה הערבית לא חתרו להסדרים פוליטיים של דו-קיום יהודי-ערבי, אלא ביקשו להשיג מקורות מימון לצורכיהם הפוליטיים והאישיים. הייתה זו דרך חתחתים שהתבססה על דרישות חוזרות ונשנות של מנהיגים ערבים לקבל שלמונים רבים, ועל הפעלתם של סוכני השפעה מקרבם בתמורה לכספי שוחד – שיטה שלא יכלה להניב הצלחה פוליטית ארוכת טווח. עמדותיו הפוליטיות של קלוורסקי היו רחוקות כאמור מהקונסנזוס הציוני, והצעותיו לפתרון דו-לאומי נדחו על הסף על ידי היישוב היהודי והנהגתו ככל שהחריף הסכסוך האתנו-פוליטי. מלבד קומץ של תומכים ברעיונותיו, שהיו חסרי משקל פוליטי, ושהתרכזו במפלגות שהוא עצמו היה ממקימהן, היה קלוורסקי מבודד פוליטית ועמדותיו היו לא רלוונטיות. אך למרות כישלונותיו הוא דבק בדרכו עד אחרית ימיו.

קלוורסקי, שהיה ציוני בכל נימי נפשו, פעל מתוך שכנוע אידאולוגי בקרבת המוצא השמי של היהודים והערבים, המחייבת אחווה ביניהם. פעילותו הציבורית והפוליטית הייתה מלאת סתירות ושיקפה את דמותו האמביוולנטית, אולם הוא לא ראה את הניגודים הפנימיים בדרך שבה הלך.

מחד גיסא הוא השתדל למלא מאות רבות של בקשות אישיות מצד ערבים ממגזרים שונים לקבל סעד כלכלי, עזרה ותיווך מול מוסדות היישוב; הוא עסק בלא לאות בניסיונות לארגן מפלגות משותפות לערבים וליהודים, שתכליתן הייתה ליצור הבנה, מתינות ומסד פוליטי לדו-קיום יהודי-ערבי; הקים קופות מלווה בעבור פלאחים; קידם מיזמי הוצאה לאור של עיתונים ערבים אוהדים לשיתוף הפעולה עם הציונים ודאג למקורות מימון בעבורם; ניסה לארגן את הפועלים הערבים בהסתדרות העובדים; ויזם פעילויות משותפות בלשכות המסחר. אף שנכשל ברוב המכריע של פעולותיו, התמיד להטיף מתוך אופטימיות להבנה ולשיתוף פעולה בין היהודים לערבים.¹⁴⁶ לעומת זאת הוא היה ציניקן בגישתו לחברה הערבית, ופיתח את השימוש בשוחד ככלי מרכזי לקידום מיזמיו האידאולוגיים והפוליטיים, ובתוך כך ניצל את הברלי האינטרסים בחברה הערבית ואת החולשות של הנהגתה הפוליטית.¹⁴⁷

מאידך גיסא נאמנותו המוחלטת לאידאולוגיה הציונית ולחיזוקו של היישוב העברי לא הייתה מוטלת בספק. מלבד רכישת עשרות אלפי דונמים וביסוס היישוב העברי בגליל, דאג לשמירה ולעבודה עברית ותמך בהוראת 'עברית בעברית' בבתי ספר במושבות הגליל שניהל.¹⁴⁸ קלוורסקי לא היסס להשליך את חייו מנגד למען היישוב העברי כאשר התעמת עם ג'אמל פאשא, שגזר עליה על מושבות הגליל, בעקבות השיפת פרשיית הריגול של ניל", והצליח לשכנעו לחזור בו מכוונותיו – ובכך הציל את היישוב העברי בגליל.¹⁴⁹ עם פרוץ אירועי הדמים באצבע הגליל לא היסס להיפגש עם האמיר פאור, מפקד הכוחות הערביים באזור, ולשכנעו שהיישובים היהודיים אינם משתפים פעולה עם הצרפתים. יתרה מזו, בניגוד להנהגת היישוב, שלא הושיטה עזרה של

146 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 27.

147 שגב (לעיל, הערה 12), עמ' 227.

148 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 7; 'דרור', "בית הספר הכפרי" במושבות הגליל העליון בראשית המאה, נאור (לעיל, הערה 8), עמ' 61.

149 ריאיון עם סימון (שם), עמ' 13-14; סימון (לעיל, הערה 6), עמ' 167.

ממש למתיישבים, דאג לצייד את אנשי תל חי בנשק להגנתם. יוסף טרומפלדור שהה בכיתו ערב עלייתו לתל חי ונפילתו על הגנתה, וגם אותו צייד קלווריסקי בכמה אקדחים.¹⁵⁰ בשנות הסער, כאשר העימותים האתנו-פוליטיים הסלימו למעשי אלימות, דאג קלווריסקי לארגן סוכני השפעה וסוכני מודיעין כדי לאסוף מידע רב ערך להגנת היישוב, ולשם כך ניצל את קשריו בקרב הערבים ונתן שלמונים רבים.

חידת האמביוולנטיות של קלווריסקי בפעילותו הציבורית והפוליטית קשורה באופיו, באישיותו, בהשכלתו, בניסיונו האישי ומעל לכול בדאגתו לקיומו ולביסוסו של היישוב העברי כפועל יוצא מהאידאולוגיה הציונית שלו.

קלווריסקי, שהתחנך ורכש את השכלתו בהשפעת תרבות צרפתית, החזיק בדעות הומניות, ליברליות ואוניוורסליות מובהקות והיה נאיווי ואופטימי מאוד.¹⁵¹ דרכו הציונית הייתה מושתתת על משנתו של אחד העם, שגרסה מלכתחילה כי בניין האומה בארץ-ישראל כמרכז רוחני צריך להתחשב בשאיפותיהם של הערבים תושבי הארץ.¹⁵² קלווריסקי, שהיה בעל מחשבה עצמית, עקשן ובעל כוח התמדה, החזיק באידאולוגיה ציונית זו מראשית ועד אחרית, כחזון וכמורה דרך להגשמה הלכה למעשה – כ'גירסא דינוקא לא משתכחא'.¹⁵³ ייתכן שנשבה בקסם המזרח ונטה להאמין, כרומנטיקנים וכפוליטיקאים רבים אחרים בדורו, בהתעוררות הערבים ובביסוס עצמאותם הלאומית במזרח התיכון. אף שדרכו הפוליטית והצעותיו ליישוב חילוקי הדעות עם הערבים נחלו כישלון, בודרו אותו וציירו אותו כ'הוזה וחווה' המנותק מהמציאות,¹⁵⁴ הוא האמין באמת ובתמים בחזון שני העמים הקרובים במוצאם האתני, וסבר ששיתוף הפעולה אפשרי וישרת את האינטרסים של שני העמים.¹⁵⁵

ניסיונו האישי של קלווריסקי פיתח אצלו תחושת ביטחון ויחס של כבוד לערבים. לכל פגישותיו עם הערבים בא לא ממוש, ואף על פי שהיה ברשותו אקדח, הוא לא ידע להשתמש בו וסירב בעקשנות ללמוד כיצד לעשות זאת. הוא הצטייר כאיש של שלום, מעין פציפיסט, ומעולם לא אירע לו רע במגעיו עם הערבים.¹⁵⁶ ניסיונו לימד אותו שאפשר למצוא מכנה משותף בין היהודים לערבים. בעת מלחמת העולם הראשונה שררו יחסים טובים בין הפלאחים והמנהיגות הערבית לבין מושבות הגליל בניהולו. מכאן הסיק שכפי שהאינטרס המשותף של העדות תרם להישרדותן בעת מצור ומצוק, כך יכולים אינטרסים משותפים לשמש בסיס להבנה פוליטית רחבה יותר ולדו-קיום.¹⁵⁷

150 ריאיון עם סימון (שם), עמ' 17-18; רוגל (לעיל, הערה 53).

151 ריאיון עם סימון (שם), עמ' 5, 9-10.

152 הלר (לעיל, הערה 64), עמ' 41-43, 75-78.

153 סימון (לעיל, הערה 6), עמ' 164.

154 ששון לקלווריסקי, 21 באפריל 1938, אצ"מ, S25/22265-5 – ששון רחה מכול וכול את תכניותיו הפוליטיות של קלווריסקי בטענה שהן לא מציאותיות.

155 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 11.

156 שם, עמ' 166, 167 – סימון תיארה את האמון שרחש אביה לערבים ואת סירובו המוחלט להשתמש בנשק, ואמרה: 'אבי היה מין "היפיי" לתקופתו [...] תפיסתו הייתה חדשנית. הוא היה טוב לב מאוד'.

157 קלווריסקי (לעיל, הערה 37), עמ' 359-365.

קלוורסקי האמין שהחינוך והתרבות עשויים לקרב בין העדות האתנו-פוליטיות וליצור הבנה, סובלנות ויחסי כבוד הדדיים. לשם כך פעל להקים בית ספר משותף ליהודים ולערבים. המוסד נכשל כישלון חרוץ: מספר הנרשמים אליו היה קטן, ניהולו היה גרוע, ותשתיותיו לא עמדו בתקני

מחלקת החינוך המנדטורית, והיא הורתה לסגור את המוסד.¹⁵⁸ קלוורסקי לא אמר נואש; הוא סבר שחינוכי לקיים מוסד החותר לחינוך לחיים משותפים, החל לאסוף כספים להמשך פעילותו, ואף השקיע בו כספים מכיסו. למרות מאמציו כשל המוסד, כמו רוב מיזמיו. אולם הדבר לא ריפה את ידיו ולא ערער את אמונתו בהידברות וברוך קיום.¹⁵⁹

קלוורסקי חי בתוך האוכלוסייה הערבית ורכש לו ידידים רבים מקרבה. כמנהל יק"א בצפון התגורר תקופה ארוכה בנצרת, שהייתה עיר ערבית; כשעבר לירושלים, באמצע שנות העשרים, התגורר במוסררה בבית שהיה שייך למשפחת מוסא עלמי, ואחר כך עבר להתגורר בבתי סלאמה בשכונת טלביה בירושלים.¹⁶⁰ בהיותו מנהל יק"א בצפון

במחנה אחינו הערבים (ההכנה ההדדית בין הערבים והיהודים)

בסאות אל שעב... ג'ותב עיסה אל בנדק... קלוורסקי משתדל ומתאמץ להביא לידי הכנה הדדית בין הערבים והיהודים. ואף נודע לנו כי ישנה אגודה יהודית (הכונה לברית שלום) המעוררת הנועה זו.

לא מעטת נספה קלוורסקי בפעלים כאלה, אך הוא כתור פנהיג ציוני נכשל תמיד בפעולותיו, כמעטת אתו בית הספר הערבי שיסד קלוורסקי בטבריה בשנות 1918-1919 אולם הוא נסגר לבסוף, מעשום אלה דומים לאותם בעכויעי המים, המתפקעים, ושאין חשין בות גדולה אלהם.

אין אנו נגד ההכנה ההדדית בין הערבים והיהודים, אך על היהודים להראות את גבנותם לכך במצפון פהור, אולם הכנה כזאת לא תקום ולא תהיה כל זמן שחיהודים לא יפעלו לטובת הצלחת דרישות הערבים, ויקדישו את עצמם למטרותיהם, רק אז יהיה אפ-שר לבוא במשא ומתן לשם הסכם שלא יעמוד כנגוד לבטחון הארץ והתפתחותה המדינית.

נפל למשכב, ומצבו בריאותי היה אנוש; לולא עזרתו של ערבי צעיר בשם נסראללה, שהתגייס לטפל בו, היה נפטר. אירוע טראומטי זה ביסס בו הכרת טובה למצילו ולערבים אחרים שבמחיצתם התגורר, ושאת חלקם העסיק בביתו, והוא למד לסמוך על מסירותם ונאמנותם.¹⁶¹ לקלוורסקי הייתה מערכת קשרי ידידות עמוקה ורבת שנים עם רבים ממנהיגי הערבים ונכבדיהם, ביניהם משפחת עבד אלקאדר, ממנהיגי הלאומנים הערבים בסוריה, שנהגו להתארח בביתו, ושמשפחתו התארחת אצלם; רבים מבני השבט ערב אלהיב והשיח' שלהם, חמיד אלעלי, היו ידידיו הקרובים של קלוורסקי; כאמל בק, מנהיג ערביי חלסה (כיום קריית שמונה), היה ידידו; משפחתו של מוסא עלמי הייתה בקשרי ידידות עמו; ונכבדים ערבים רבים אחרים כיבדוהו וקיימו עמו יחסי ידידות דרך קבע, ואף לא היססו לבוא לברכו בפרסיה כשמלאו לו שבעים שנה, בשנת 1937, למרות המתח הפוליטי שגאה בין היהודים לערבים בעת ההיא.¹⁶² מגעיו האישיים עם הערבים חיזקו בקרבו את התחושה שכשם שאפשר להגיע ליחסי הבנה ואף לחברות אמיצה עם הערבים כפרטים, כך אפשר לבנות יחסי כבוד והידברות ולבסס אינטרסים לאומיים של היהודים והערבים שישמשו בסיס לדו-קיום.

ידיעה מתורגמת מעיתון בערבית על אודות מפעליו של קלוורסקי ועל כישלונותיו, למשל הקמת בית ספר יהודי-ערבי משותף בטבריה, דואר היום, 31 באוגוסט 1928

158 התכתבויות בנוגע לבית הספר היהודי-ערבי בטבריה, 1922, אצ"מ, S25/10308-2/3/4/5/6/7/13.
159 התכתבויות בנוגע לבית הספר היהודי-ערבי בטבריה, 10 בספטמבר 1927, אצ"מ, S25/10299-4.
160 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 21-22.
161 סימון (לעיל, הערה 6), עמ' 165-166.
162 ריאיון עם סימון (לעיל, הערה 7), עמ' 10-11; סימון (שם), עמ' 167, 169.

יחסיו הטובים של קלווריסקי עם הערבים הועילו לא אחת ליישוב העברי, לדוגמה יחסיו עם הפקידות הערבית העות'מאנית סייעו רבות למגורשי יפו בעת מלחמת העולם, ולמעשה הצילו אותם מכליה. מתוך ניסיון חייו היה קלווריסקי משוכנע שהחתימה להידברות בסופו של דבר תצליח, שכן ניתן למצוא אינטרסים משותפים ולהשתית עליהם דו־קיום של היהודים והערבים בארץ ובאזור. אולם על רקע ההסלמה במאבק בין הפלסטינים ליהודים על אדמת המריבה, בשנות השלושים והארבעים, כשל בניסיונותיו לקדם מתווה פוליטי של קיום דו־לאומי, ופעילותו הצטיירה כאוטופיה שאין בה ממשות.